

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства
та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

**Тема: «КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ ТА
ДИДАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕМИ В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

Виконав:

Подшивалов Микола Валерійович
Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)
Освітня програма: Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
Крижанівський В. М.

Допущено до захисту

" ___ " _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

(підпис)

(ініціали, прізвище)

Дата захисту: « ___ » _____ 20__ р.

Оцінка _____

Підписи членів ЕК:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____

Оцінка: ECTS _____

Глухів 2023 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З ТЕМИ «КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ».	
1.1. Корсунь-Шевченківська операція у вітчизняній та зарубіжній історіографії	11
1.2. Аналіз історичних джерел при вивченні даної теми.....	18
РОЗДІЛ 2. КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ	
2.1. Військовий потенціал сторін напередодні битви	24
2.2. Етапи проведення цієї операції.	30
РОЗДІЛ 3. МІСЦЕ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ «УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ (1944-1945 РР).» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	
3.1. Застосування історичних джерел на уроках історії України задля формування інформаційної компетентності в учнів	42
3.2. Аналіз уроку історії України для 10-го класу із використанням історичних джерел на тему: «Україна на завершальному етапі війни (1944-1945 рр).» (профільний рівень)	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	68
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Актуальність теми. Катастрофічними за своїми масштабами та нелюдською жорстокістю є наступальні операції німецько-радянської війни, як і сама Друга світова війна. Жах цієї війни перебуває в фокусі системного аналізу юристів та науковців з часів підготовки судових процесів 1940-х рр. Проте перед професійними істориками постала необхідність не тільки заповнення «білих лакун» вивчення таких історичних баталій, але й поглиблення, переосмислення раніше окреслених, проаналізованих проблем.

Корсунь-Шевченківська операція як одна з характерних операцій на оточення в роки Другої світової війни зробила значний внесок у розвиток не лише радянського воєнного мистецтва. Цей досвід, набутий у ході операції – як позитивний так і негативний – мав більш широке значення. Він був використаний у процесі підготовки та проведення подальших операцій на оточення в завершальному етапі війни та загалом у подальших операціях на різних театрах Другої світової війни.

Досвід Корсунь-Шевченківської операції поряд із досвідом інших видатних операцій на оточення та знищення оточеного противника вивчено, узагальнено і враховано в положеннях повоєнних статутів, настанов, інструкцій. Він посів належне місце у збірниках бойових прикладів, у підручниках, навчальних посібниках, хоча й з певними перекрученнями, у дещо спотвореному вигляді.

Об'єктом кваліфікаційної роботи виступає Корсунь-Шевченківська операція та дидактичне забезпечення теми в шкільному курсі.

Предметом дослідження є особливості та динаміка реалізації політики радянського та німецького командування в ході підготовки та реалізації Корсунь-Шевченківської операції січня – лютого 1944 року та дидактичне забезпечення теми в шкільному курсі історії України.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі дослідження історіографічної традиції та вивчення першоджерел, наукової літератури проаналізувати хід підготовки, реалізації та наслідків Корсунь-Шевченківської операції січня – лютого 1944 року на подальший хід Другої світової війни; на основі комплексного аналізу наукової літератури проаналізувати процес формування інформаційної компетентності у здобувачів закладів загальної середньої освіти, яка формується на уроках громадянської та історичної освітньої галузі при вивченні курсу вітчизняної історії середини ХХ ст.

Виходячи з визначених об'єкту та мети кваліфікаційного дослідження виокремлено наступні **завдання**:

1) визначити стан розробленості тематики Корсунь-Шевченківської операції у вітчизняній та зарубіжній історіографії та проаналізувати наявні історичні джерела при вивченні даної теми.

2) Проаналізувати військовий потенціал сторін напередодні Корсунь-Шевченківської операції.

3) Визначити основні етапи проведення даної стратегічної операції німецько-радянської війни.

4) Дослідити значення застосування історичних джерел на уроках історії України задля формування інформаційної компетентності в учнів та проаналізувати урок історії України з означеної теми в 10-му класі.

Хронологічні межі кваліфікаційного дослідження охоплюють період січня – лютого 1944 рр. з ретроспективою підготовки обидвох сторін до Корсунь-Шевченківської операції наприкінці 1943 року та визначення наслідків на подальший хід німецько-радянської війни. Окреслення нижньої межі (1943 р.) обумовлене настанням активної фази підготовки до стратегічної операції. У свою чергу, верхня межа (1944 р.) відображає завершення Корсунь-Шевченківської операції та її вплив на

подальші події німецько-радянської війни на території Правобережжя України.

Географічні межі дослідження охоплюють територію нинішньої Черкаської області в кордонах 1941 р. У окремих випадках дослідження ми вийшли за окреслені географічні межі інших областей Правобережної України з метою знаходження більш повного розкриття досліджуваних питань.

Методологічна основа дослідження. У даній кваліфікаційній роботі для розв'язання конкретно-проблемних завдань застосовувались такі спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний.

Історико-генетичний метод дозволив прослідкувати еволюцію становища ворогуючих сторін до битви та після неї. Історико-порівняльний метод дозволив порівняти військовий потенціал ворогуючих сторін перед початком Корсунь-Шевченківської битви.

Історико-системний метод полягає у заглибленні в історичну реальність, її цілісному, детальному аналізі та розкритті окремих аспектів головного запитання. Цей метод базується на єдності суспільно-історичного розвитку (одиночного, особливого, загального). У роботі використано історико-системний метод для комплексного аналізу збройного протистояння Червоної Армії та Вермахту.

Історіографічна база дослідження.

Історіографічну базу дослідження складають офіційні видання, в яких відображена радянська, українська та німецька версії операції, дослідження радянських (Грилєв А.Н., Гордієнко М.К., Глібов Д.Є., Воронцов Т.Ф., Василевський А.М.), вітчизняних (В. Бережинського, В. Грицюка, В. Колечкіна, І. Муковського, О. Лисенка, Л. Овсієнко, Т. Полякову, А. Сала, С. Сидорова, П. Степенькіну.)та зарубіжних дослідників (Н.Цеттерлінг, Ёріха фон Манштейн) Корсунь-Шевченківської операції 1944 року.

Джерельна база дослідження.

Джерельну базу роботи складають спогади радянських учасників подій: Г. Жукова, О. Василівського, І. Конєва, М. Катуківа, А. Гетмана, М. Бірюкова, К. Крайнюкова.

З німецького боку джерелами виступають спомини Н. фон Белова, Г. Гудеріана, Е. фон Манштейна, Ф. фон Бока, Ф.В. фон Меллентіна, К. фон Кунова, А. Цвайгера. З радянського боку задля представлення точки зору третьої сторони - союзників Радянського Союзу по антигітлерівській коаліції - до роботи залучені спогади англійського журналіста О. Верта.

Апробація результатів дослідження:

Аспекти означеної теми дослідження в даній кваліфікаційній роботі були апробовані в ряді публікацій та обговорення порушених питань в декількох науково-практичних конференціях. Зокрема, автором була опублікована стаття «Громадянська освіта як складова освітнього процесу в умовах НУШ» була опублікована в збірнику наукових праць студентів «Студентські історичні студії» (Випуск 9, 2023) [167] та взято участь у II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування» (28 листопада 2023 р.) з темою «Корсунь-Шевченківська операція (24 січня – 17 лютого 1944 р.)».

Структура кваліфікаційної роботи обсягом 90 сторінок, чітко підпорядкована меті й завданням. Вона складається зі змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних історичних джерел та наукової літератури (272 найменування), а також додатків.

РОЗДІЛ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЇ ТА АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ З ТЕМИ «КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ»

1.1. Корсунь - Шевченківська операція у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Серед порядку двохсот оборонних та наступальних операцій періоду Другої світової війни 1939 – 1945 рр., що мали стратегічний масштаб, чи не найбільше міфології в історіографії було привнесено саме розгляду та оцінці Корсунь-Шевченківської операції. Однією з причин такого становища може бути, той факт, що лише війська Радянського Союзу здійснили проти військ противника понад півсотні стратегічних операцій та, перш за все, далеко не всі вони були переможними для Червоної армії. Однак, не кожна з таких операцій, мала стратегічне воєнно-політичне значення, тим більше – історичне. І далеко не кожна стала всесвітньо відомою та увійшла до так званих підручників воєнного мистецтва.

Погоджуючись з позицією українського дослідника Р. Пилявця [165, с. 51] ми відзначаємо, що з-поміж десятка найвизначніших подій, які відбулися на всіх театрах воєнних дій Другої світової війни, щонайменше дві тривали саме на території України. До того, відзначимо, що саме всі вони вирішальним чином вплинули на хід і кінцевий результат цієї світової війни. Найвсеоб'ємнішими в ході війни стали - битва осені 1943 року за Дніпро («Східний вал») та Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція. Ця стратегічна операція на території Правобережжя України, як відомо тривала протягом 1944 року. Окрім, виокремлених грандіозних подій не меншого всесвітнього значення цієї війни набули ще кілька операцій фронтового масштабу. Природньо, вони проводилися більш локально та вони стали складовими

стратегічних операцій. Безперечно, однією з таких прикладів величного за рівнем воєнного мистецтва вигнання ворога з власної території (в даному випадку – з українських земель) стала вже названа нами Корсунь-Шевченківська наступальна операція. Вона була проведена військами Першого та Другого Українських фронтів протягом зимових - січня та лютого 1944 року.

Виходячи з визначених нами вище причин - ця операція, як і місцевість правобережжя Дніпра, на якій вона відбувалася, відразу стали й донині залишаються об'єктом численних досліджень фахових вітчизняних та закордонних істориків, а також краєзнавців (у рамках дослідження регіональної історії), аматорів та різних пошукових організацій. Ця операція й зараз вже майже через вісім десятиліть (перш, за все, напередодні черговою ювілею) також є предметом підвищеної громадської уваги, оскільки є помітною складовою історичної пам'яті в рамках активного формування в Україні сучасного громадянського суспільства, особливо в умовах ведення вже майже два роки поспіль повномасштабних воєнних дій внаслідок російського вторгнення в Україну.

Перш за все, слід зазначити, що дослідження історії Корсунь-Шевченківської битви (1944) дослідниками за радянських часів було поставлено в залежність від своєрідного історичного міфу. Навіть зараз станом на 2023 рік, тобто, за три десятиліття повноцінного функціонування вітчизняної історичної науки, не відбулося, все ж таки, ретельного вивчення цього питання. Тому перед професійними науковцями все ще стоїть завдання проведення оцінювання відповідності напрацювань радянської історіографії з даної проблематики історичній правді.

Відповідно, виходячи із ситуації, що складалася, нами, в рамках виконання даної кваліфікаційної (магістерської) роботи в контексті дослідження аспектів вітчизняної та зарубіжної історіографії історії

Корсунь - Шевченківської операції, ми, перш за все, зосереджуємо увагу на аспектах воєнно-політичного значення Корсунь-Шевченківської операції 1944 року й визначенні особливостей тодішнього воєнного мистецтва в ході проведення операції через призму висвітлення цих питань в опрацьованій науковій та мемуарній літературі.

Історію Корсунь-Шевченківської операції 1944 року, безпосередньо або частіше в контексті більш ширшого об'єкта дослідження вивчали сотні дослідників, які створили кілька сотень монографій, наукових статей, інших історичних, краєзнавчих та спеціальних праць. Зокрема, український дослідник Р. Пилявець [165, с. 52] називає, що, станом на 2014 рік, вже написано понад півтисячі таких наукових публікацій, не рахуючи науково-популярні публікації в ЗМІ.

Для ґрунтовного аналізу історіографічної спадщини дослідження даної теми Корсунь-Шевченківської битви (1944) спочатку визначимо основні етапи діяльності дослідників.

I етап: в ході другої світової війни (1944-1945 рр.);

II етап: радянська історіографія (1946-1990 рр.);

III етап: зарубіжна історіографія;

IV етап: вітчизняна історіографія доби незалежності України.

Природньо, відразу після завершення даної битви на початку 1944 року та під час другої світової війни почали з'являтися перші публікації, в яких розглядалися бойові дії під Корсунем [29; 81; 82; 115; 124; 132; 148; 155; 156; 157; 177; 195; 199; 200; 220; 221; 238; 242]. Автори більшості з них починали з аналізу та узагальнення бойового досвіду військ у контексті вироблення досвіду та практичних рекомендацій для вирішення нагальних тактичних й оперативних завдань. Більшість тодішніх наукових праць носили пропагандистський характер.

Подібна тенденція продовжувалася і надалі. Особливо, це відчувалося в перше повоєнне ще сталінське десятиліття, в меншій мірі – за так званої хрущовської відлиги в другій половині 1950-х та на початку

1960-х років [1; 6; 15; 18; 27; 28; 30; 35; 39; 43; 44; 46; 60; 68; 74; 76; 77; 96; 99; 100; 103; 104; 108; 110; 112; 113; 116; 117; 118; 121; 133; 152; 153; 164; 166; 168; 169; 175; 176; 178; 196; 201; 202; 222; 223; 224; 230; 234; 235; 236; 237; 240; 241; 243].

Особливістю цього періоду розвитку радянської історіографії став достатньо глибокого історичного та проблемного аналізу різних аспектів організації та проведення операції. Більшість праць було написано військовими фахівцями російською мовою. Левина доля праць та наукових статей з ідеологічно вивіреними підходами побачила світ в Москві.

Також для розвитку історичної науки в Радянському Союзі, велика увага дослідженню Корсунь-Шевченківської операції (поряд із іншими операціями) приділялася у фронтових і воєнно-історичних нарисах, збірниках бойових документів і матеріалів, у ґрунтовних узагальнених працях, присвячених подіям другої світової та, перш за все, німецько-радянської війни [14; 16; 21; 25; 26; 31; 36; 41; 42; 45; 85; 86; 88; 89; 90; 92; 93; 94; 120; 135; 154; 179; 180; 197; 199; 204; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 218; 225; 227; 228; 229].

Більш того, історія цієї стратегічної операції, активно описувалася в численних мемуарах полководців, воєначальників, учасників подій з обидвох сторін та літературі про них, висвітлена в опублікованих нарисах бойового шляху військових об'єднань, з'єднань і частин, які брали участь у битві, у краєзнавчих і музейних розвідках тощо [3; 4; 20; 23; 33; 34; 63; 67; 70; 72; 78; 80; 102; 119; 129; 134; 136; 144; 146; 151; 158; 162; 163; 170; 174; 184; 185; 212; 213; 219; 233; 244; 246].

Важливе значення для розуміння аспектів дослідження порушеної теми завжди мають дисертаційні дослідження. Відразу після завершення другої світової війни, в другій половині 1950-х роках було захищено три кандидатські дисертації присвячені частковим спеціальним питанням

організації та проведення Корсунь-Шевченківської операції [37; 181; 194]. Лише одне таке дослідження вченим А. Сало було проведено за періоду незалежності [192].

Виходячи зі стратегічної значимості Корсунь-Шевченківської операції 1944 року, порушеної нами вище, дослідження даної теми активно проводилося і в західній історіографії, про що свідчать праці деяких зарубіжних дослідників [226; 232; 247; 248; 249; 253; 254; 255; 256; 257; 258; 259; 260; 261; 263; 264].

Важливий аспект складає дослідження історії Корсунь-Шевченківської операції 1944 року вітчизняними дослідниками за часів незалежності України, не втрачають інтересу до цієї непересічної воєнно-історичної події [2; 5; 7; 8; 9; 10; 11; 13; 17; 22; 38; 59; 69; 71; 79; 83; 87; 95; 97; 106; 114; 126; 127; 128; 141; 142; 143; 145; 149; 150; 159; 160; 161; 171; 182; 189; 190; 191; 193; 203; 214; 217; 239; 231; 250; 251].

Серед широкого кола українських дослідників варто виокремити В. Бережинського, В. Грицюка, В. Колечкіна, І. Муковського, О. Лисенка, Л. Овсієнко, Т. Полякову, А. Сала, С. Сидорова, П. Степенькіну. Саме вони зосередили перш за все увагу на різних аспектах Корсунь-Шевченківської операції, звернувши увагу на організацію, ведення бойових дій частинами і з'єднаннями Червоної армії та Вермахту. Виходячи з нових підходів фахівцям удалося професійно визначити результати і значення цієї важливої події другої світової війни.

Виходячи з проведеного аналізу воєнно-історичних публікацій про події Другої світової війни радянської, зарубіжної та вітчизняної історіографії можна з упевненістю сказати про значну базу досліджень. Від так, ми вважаємо, що така доволі прискіплива увага вчених-істориків, яка прикута до вивчення історії Корсунь-Шевченківської операції 1944 року, не випадкова. Вона не поступається, а часто перевершує науковий

інтерес до багатьох інших рівнозначних і навіть більших за своїми розмахом, масштабом і наслідками воєнних подій другої світової війни.

Цей інтерес до означених історичних подій зумовлений кількома чинниками. Перш за все, Корсунь-Шевченківська операція, як ми вже зазначали вище, посідає чільне місце серед інших операцій Червоної армії у війні з вермахтом. Вона належить до видатних операцій з оточення та знищення великого угруповання противника, проведених радянськими військами в роки німецько-радянської війни, увійшовши в її історію як перша ефективна операція на оточення з числа проведених після Сталінградської битви. Через це операція на правобережжі України ще іменується «другим Сталінградом» або «Сталінградом на Дніпрі». Також Корсунь-Шевченківську операцію називають ще «Каннами на Дніпрі». Зокрема, німецькі історики, базуючись на спогадах колишніх генералів Вермахту та вцілілих учасників битви називають її «Kesselschlacht bei Tscherkassy» («битва в котлі під Черкасами») [165, с. 53].

Однак, незважаючи на те, що операція доволі масово досліджувалася радянськими істориками, поряд з іншими наступальними операціями Червоної армії на українських землях, це вивчення було однобоким та ідеологічно викривленим. Тому не можна вважати дослідження цієї теми цілком і повністю дослідженою. Адже, низка аспектів проблеми і значна кількість питань, пов'язаних із проведенням операції, залишаються невирішеними, нез'ясованими, неоднозначними, недостатньо вивченими чи потребують уточнень.

В таких умовах, що склалися в історичній науці та завдяки можливостям сучасної історичної думки важливо, на наш погляд, переосмислити й оновити, виходячи з принципів історичної правди, без будь-яких ідеологічних шор і недомовок, важливо дослідити істинний задум операції та проаналізувати ступінь його реалізації. Такий підхід дасть можливість об'єктивно оцінити дії штабів і військ обидвох сторін у

ході підготовки й проведення операції та, зокрема, організації всебічного забезпечення військ.

Важливим є визначення реальних успіхів, а також прорахунків дій РСЧА та вермахту в операції, справжню роль у ній органів військового управління, конкретних полководців і воєначальників, виокремлення належної оцінки рівню їх полководського мистецтва, виявленого в організації та веденні бойових дій в січні – лютому 1944 року. Актуальним питанням стає дослідження особливостей та ефективності застосування в операції видів збройних сил та родів військ. Зокрема, якою має бути кількість оточених у «черкаському котлі», знищених і полонених солдат й офіцерів вермахта, а також тих його сил, яким вдалося вирватися з оточення.

Крім того, важливим є безпосереднє дослідження поля битви у м. Корсунь-Шевченківський на Черкащині вузькопрофільними дослідниками історії війн і воєнного мистецтва, а також пошуковців, істориків, краєзнавців та фахівців воєнно-історичних реконструкцій. Окрім інших методів саме цей допоможе уточнити бойові втрати, перш за все, радянських військ. Завдяки додатковому, але поглибленому історичному дослідженні із залученням ще не уведених у науковий обіг документів і матеріалів широкої джерельної бази (про що ми будемо говорити у другому параграфі нашої кваліфікаційної (магістерської) роботи обох воюючих сторін [165, с. 54].

Таким чином, Корсунь-Шевченківська наступальна операція викликала такий підвищений інтерес вітчизняних та зарубіжних істориків, не лише у контексті проведення операцій з визволення України від нацистських окупантів, а ще й як окреме воєнно-історичне явище (знову ж також у широкому конкретно-історичному контексті другої світової війни)

1. 2. Аналіз історичних джерел при вивченні історії Корсунь-Шевченківської операції

Принаймні мемуари [130; 131] німецького воєначальника часів Третього Рейху, генерал-фельдмаршала Вермахту Фріца Ёріха фон Манштэйна (1887-1973). Він був одним із найвідоміших та найкращих командувачів Вермахту. Тому його спогади, з одного боку зберігають своє значення як важливе історичне джерело, а з іншого боку дають можливості проаналізувати хід Корсунь-Шевченківської стратегічної операції з позиції німецької сторони Другої світової війни, що є досить рідким явищем у радянській та, й в певній мірі, сучасній вітчизняній історіографії окресленого нами в даній кваліфікаційній роботі завдання. Його праці, на жаль, все ще залишаються відсутніми перекладені українською мовою. В 1999-2000 роках вони були видані російською мовою.

Варто відзначити, що мемуари Ф. Манштейн, на думку фахівців-істориків, є одним із найважливіших історичних джерел з історії Другої світової війни. Він перші свої спогади - «Втрачені перемоги» («Verlorene Siege») опублікував у 1955 році. За три роки побачили мемуари «З життя солдата» (1958), розгорнутий варіант — «Солдат ХХ століття» (1997). Невипадково вони друкувалися в скороченому вигляді навіть у Радянському Союзі. Також, як ми вже зазначили, їх було опубліковано і в Росії. Зокрема, в середині 2000-х років - повна версія мемуарів фон Манштейна під назвою «Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала» (Москва, 2007. 829 с.). У них він звертає також увагу подіям лютого 1944 року на Черкащині, тобто Корсунь-Шевченківської стратегічної операції.

Досліднику важлива думка німецького військового командувача про ситуацію, коли радянські війська оточили значні сили німецької армії і в ході запеклих боїв у середині лютого 1944 року знищили за різними

оцінками половину оточених у Корсунь-шевченківському «котлі». Відповідно, в німецькій науковій літературі цей «котел» отримав назву «Черкаського». Зі свого боку німецька армія ще не втратила своєї боєздатності і надалі завдала значних втрат радянським військам. Погляд Ф. Манштейна на позиційні бої в корсунському «котлі», звичайно ж, не є безстороннім, як зазначає український історик Ю. Мицик, але достатньо об'єктивним [137, с. 138 - 139].

Значна джерельна база зібрана за десятиліття кропіткої роботи науковими співробітниками Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника. Зокрема, це колекцію, що складається із 57 предметів музейного значення, з них 35 — взяті на державний облік про учасника цих подій з радянської сторони конфлікту А. Савельєва. Про нього та ці матеріали ми звернемо більше уваги в подальшому аналізові джерельної бази порушеної тематики. Більшість цих матеріалів надійшли від самого радянського офіцера та його доньки Світлани Аркадіївни. У переважній більшості – це різні світлини та особисті речі парламентаря: шапка, кітель, польова сумка, погони, бритва та інше. Значну частину цієї колекції складають його живописні твори та інструменти: пензлики, стеки [62, с. 210-211].

Важливим джерелом для вивчення історії Корсунь-Шевченківської наступальної операції 1944 року є бойові донесення частин і з'єднань Червоної армії періоду Корсунь-Шевченківської операції, спогади парламентарів та місцевих жителів, публікації в науково-популярних виданнях та періодичній пресі [62, с. 209]. Вони, чи не найбільше розкривають аспект уручення радянськими військами ультиматуму про капітуляцію оточеним німецьким військам.

Для аналізу ситуації, що тут склалася в районі Корсуня-Шевченківського важливо дослідити німецькі історичні документи. Так, у донесенні від 7 лютого 1944 року записано: «Дорога від Городища до Корсуня, звідки планувався останній прорив, була забита гігантськими

колонами... Будь-яке пересування стало неможливим... Все повторювалось, як у Сталінграді...» [214, с. 111]. В таких умовах, сподіваючись прискорити розгром німецьких військ Ставка Верховного Головнокомандування радянських військ прийняла рішення про вручення ультиматуму [62, с. 209]. Вся підготовча робота щодо виконання цієї важливої дипломатичної місії була покладена на начальника політуправління Першого Українського фронту генерал-майора С. Шатілова начальника розвідувального відділу штабу цього ж фронту генерал-майора І. Виноградова та [188, с. 85].

Верховний Головнокомандуючий Червоної армії Й. Сталін особисто вносив поправки до тексту ультиматуму. Після цього Військова рада Першого Українського фронту 6 лютого 1944 року затвердила проєкт ультиматуму. За наполяганням Й. Сталіна радянське командування мало вручити німецьким військам напрацьований документ саме 8 лютого [187, с. 3]. Ультиматум підписали Представник Ставки Верховного Головнокомандування Маршал Радянського Союзу П. Жуков, командуючий Першим Українським фронтом генерал армії М. Ватутін та командуючий Другим Українським фронтом генерал армії І. Конєв [62, с. 210].

У цьому документі були охарактеризовані з позиції СРСР - обстановка, що склалася на фронті, звертаючи увагу на безнадійне становище оточених військ. За умовами цього ультиматуму німецькі війська мали негайно припинити бойові дії та передати радянській стороні весь особовий склад, зброю, бойове спорядження, транспортні засоби тощо. Водночас командування Червоної армії пообіцяло всім німецьким офіцерам і солдатам, які припинять опір, життя і безпеку, а після закінчення війни — повернення в Німеччину чи в іншу країну за бажанням військовополонених, що мали перебувати в концтаборі, який мав бути ще створений під Києвом [62, с. 210].

Утім радянське військове командування не довіряло німецьким колегам. Зокрема, командування 27-ої радянської армії, на ділянці якої парламентарі мали перейти лінію фронту, одержало завдання тримати війська в повній бойовій готовності, підібрати зручну для переходу ділянку місцевості, попередити противника про час і місце переходу тощо [66, с. 24].

Час на опрацювання положень ультиматуму спливав менш як за тиждень - до 11 години ранку 9 лютого за московським часом. Представники німецької армії мали представити відповідь у письмовій формі через особистих представників, яким належало їхати легковою машиною з білим прапором дорогою від Стеблева на Хирівку (нині – це с. Заріччя Корсунь-Шевченківського району Черкащини). На околиці Хирівки німецьких представників мав зустріти уповноважений офіцер Червоної армії [62, с. 210].

Забігаючи наперед (це питання буде розглянуто нами у розділі II даної кваліфікаційної роботи) зазначимо, що німецька сторона 9 лютого 1944 року ультиматум відхилила [147, с. 23]. Бойові дії з обидвох сторін відновилися з новою силою. Протистояння завершилося 17 лютого 1944 року.

За рішенням військової ради Першого Українського до парламентарської групи мали увійти грамотні і надійні радянські офіцери. Керівником цієї групи було обрано підполковника А. Савельєва (1909 - 1985). З 20 жовтня 1943 року він служив на Першому Українському фронті. Обіймав посаду старшого офіцера у відділенні військової розвідки розвідвідділу фронту [62, с. 212]. Тобто, він був досвідченим та професійним розвідником із великим досвідом в організації розвідки. Сам він згадував: «6 лютого 1944 року близько 16 години мені зателефонував начальник розвідки 1 Українського фронту генерал-майор І.В. Виноградов і запитав мене, чи я погоджусь піти парламентаром в оточене угруповання німецьких військ у районі

Корсуня-Шевченківського. Часу на роздуми не було і я твердо відповів: „Якщо це необхідно, то, безумовно, піду“» [62, с. 212].

Більшість інформації можна відновити за магнітофонною плівкою, де записані спогади А. Савельєва, які фахівці названого заповідника записали у 1980 році. Їх доповнюють також і машинописні спогади з особистим підписом автора [62, с. 210].

Спогади самого А. Савельєва неодноразово публікувались у періодичних виданнях та увійшли до науково-популярних збірників. Також, у Заповіднику зберігається журнал «Подъем» [188] та книга «На земле, в небесах и на море» зі статтею та публікацією авторства А. Савельєва [186].

Таким чином, важливим джерелом з історії Корсунь-Шевченківської операції та особистого життя цього офіцера можна вважати його листи, надіслані Музею історії Корсунь-Шевченківської битви. Вони, як ми вже говорили вище, зберігаються в науковому архіві та фондах історико-культурного заповідника.

Також науковці музею історії Корсунь-Шевченківської битви активно вивчають (практично з середини 1940-х років) період окупаційного режиму на території Корсунщини та розгрому німців у районі Корсуня-Шевченківського. Для цього вони встановили зв'язок з Комісією по збору матеріалів німецько-радянської війни при Академії наук Української РСР, а також з відділом вивчення досвіду німецько-радянської війни Київського військового округу. Понад 3 тисячі аркушів матеріалів відповідно також вважається значною джерельною базою для дослідників історії другої світової війни. Перші музейні предмети (189 одиниць та 45 найменувань) надійшли до музею у 1946 році з виставки зразків трофейного озброєння при Міністерстві внутрішніх справ УРСР. Серед перших музейних предметів, зібраних науковими працівниками музею, були фото та особистий блокнот члена підпільної організації «Комітет-103» Павлика Янчевського, спогади жителів району про

розгром курсунь-шевченківського угруповання, спогади старожилів про історичне минуле Корсунщини [215, с. 212].

Крім того, фахівці даного музею під час створення нової експозиції використали значну джерельну базу, насамперед, матеріали Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (місто Подольськ) та Інституту військової історії США (Вашингтон), де зберігаються архіви Вермахту та СС; особисті речі, спорядження, зброя, документи, фотографії, спогади ветеранів як з радянської, так і з німецької сторони тощо. Необхідно сказати, що в показі німецької сторони музей отримав значну допомогу і підтримку з боку дослідників військової історії Дугласа Неша із США та Мартіна Богарта із Бельгії [215, с. 223-224].

Розділ 2.

Корсунь -Шевченківська військова операція (1944)

2. 1. Військовий потенціал сторін напередодні битви.

Для аналізу підготовки, ходу та результатів Корсунь-Шевченківської операції варто визначити ряд її особливостей. В той же час, з погляду воєнного мистецтва, вона також має багато спільного з іншими проведеними до того часу операціями. Спільним завданням для війська Червоної армії було, перш за все, оточення й розгром противника, тобто відступаючих сил вермахту. Також зазначимо, що аспекти підготовки та самої операції залежали, перш за все, зовнішніх, так і внутрішніх чинників, як об'єктивних, так і суб'єктивних.

Воєнно-політична ситуація на фронті, що розгорнувся на території України, наприкінці 1943 року була більш успішною для наступаючих сил радянської РСЧА, яка намагалася остаточно перехопити у відступаючого противника стратегічної ініціативи у ході другої світової (точніше, німецько-радянської) війни. Проте на той час, незважаючи на зростаючі потужності промислового виробництва в Радянському Союзі і суттєву допомогу союзників (перш за все, США) за програмою ленд-лізу, все ще не було створено можливостей достатньою мірою забезпечити потреби наступаючих фронтів, передусім у військовій техніці, боєприпасах та пальному.

Вслід за висновком українських військових істориків В. Грицюка і А. Сала, а також дослідника Р. Пилявця [165, с. 54] ми схильні вважати, що Корсунь-Шевченківська операція стала фінальною частиною

незавершеної операції першого та другого Українських фронтів. Ще наприкінці грудня 1943 року та у першій половині січня 1944 року його командування намагалися оточити відступаючі війська вермахта. Вони це робили зустрічними ударами на Умань – Христинівка. В радянській історіографії, що опиралася на існуючу воєнно-історичну науку на основі фактичних результатів дій радянських військ, прийнято було вважати дві самостійні фронтові операції – Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську, відповідно [40; 89; 203].

У ході наступу РСЧА станом на середину січня 1944 року основні завдання першого етапу стратегічної операції з визволення Правобережної України (так звана Дніпровсько-Карпатської операції) все ще не були виконаними радянськими військами. Натомість вермахт продовжував утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського (нині райцентр Черкаської області). Ускладнювало наступ РСЧА те, що їх ворог вершиною виступу на ділянці приблизно 50 км упирався у так званий «Східний вал», утворений річкою Дніпро.

Загальна площа виступу в районі Корсунь-Шевченківського становила близько 10 тис. квадратних кілометрів. За цих умов Ставка директивою від 12 січня 1944 р. наказом за № 220006 уточнила завдання двох українських фронтів. Ставилося конкретне завдання – оточити та знищити, насамперед, вороже угруповання у Звенигородсько-Миронівському виступі (пізніше його назвуть Корсунь-Шевченківським). Для цього необхідно було одночасними ударами військ цих фронтів під основу виступу завдати шкоди противнику, щоб потім з'єднати їх зусилля в районі міста Шполи [40, с. 107 – 108]. Таким чином, за задумом командування, війська двох Українських фронтів завдяки зустрічним ударам зійтися в районі Шполи та Звенигородки, а, найголовніше, оточити війська противника.

За ходом воєнних дій під Корсунь-Шевченківським постійно слідували представники верховного керівництва як СРСР, так і Третього райху, навіть, особисто Й. Сталін та А. Гітлер [165, с. 56-57].

До участі в Корсунь-Шевченківській операції 1944 року було залучено достатньо велику кількість військ з обидвох протиборчих сторін. Для участі в операції радянським командуванням було зосереджено половина танкових армій і 40 % танкових корпусів, лише 10 % стрілецьких, половину повітрянодесантних і 16,5 % кавалерійських дивізій, 21,5 % артилерійських дивізій і 25 % винищувально-протитанкових артилерійських полків Резерву Головного командування (далі - РГК) від загальної кількості діючих на той час у Червоній армії.

У проведенні радянськими військами Корсунь-Шевченківської операції брали участь сухопутні війська (1-го і 2-го Українських фронтів), військово-повітряні сили (2-га і 5-та повітряні армії) і війська ППО країни (9-й Воронезький корпус ППО).

Зокрема, радянська армія для проведення операції залучила частину сил першого та другого Українських фронтів. Так, до складу першого фронту під командуванням генерала армії М. Ватутіна (член Військової ради — генерал-лейтенант К. Крайнюков) уходили військові сили та інфраструктура 40-ої армії, а також 27-ої та 6-ої танкових армій. З повітря «царицю війни» піхоту «прикривали» частини сил 2-ї повітряної армії. У координації з цими силами діяли такі воєнні утворення Другого Українського фронту (під командуванням Маршала Радянського Союзу І. Конєва; члени Військової ради - генерал-полковник І. З. Сусайков та генерал-майор І. С. Грушецький, начальник штабу - генерал-полковник М. В. Захаров),): 52-га та 4-та гвардійські, а також 53-тя та 5-та гвардійська танкова, ну й, звичайно, ж авіація - 5-та повітряна армія, а також 5-ий гвардійський кавалерійський корпус 2-го Українського фронту. Крім того, протистояння з боку радянських військ підтримували сили 10-го винищувального авіаційного корпусу ППО Радянського

Союзу. Їх роль і місце визначалися поставленими завданнями, масштабом залучених сил і засобів, внеском у досягнення цілей операції.

Виходячи з того, що до операції було залучено більше половини німецьких танкових дивізій, що діяли в той час на території України, стає зрозумілим, яке важливе значення відводило радянське військово-політичне керівництво цій операції. Загалом на території Правобережної України перебувало на той час 93 дивізії Вермахту, у тому числі 19 танкових з 25, що діяли на всьому радянсько-німецькому фронті. Тобто, поступаючись перед радянською армією кількісно в таких родах військ, як піхота, авіація та артилерія, німецька армія разом із своїми союзниками мала деяку перевагу в танках. Найсильніше танкове угруповання, до 10 дивізій було зосереджено в районах Умані та Кіровограда (нині – Кропивницький). Безпосередньо на корсунь-шевченківському виступі оборонялись його правифлангові з'єднання 1-ї танкової армії та лівифлангові з'єднання 8-ї польової армії в складі 12-х піхотних дивізій, однієї танкової дивізії, однієї моторизованої бригади, а також кількох окремих танкових батальйонів і дивізіонів штурмових гармат.

Наземні війська вермахту істотно підсилювались авіацією. Перед першим та другим Українськими фронтами діяв 4-й повітряний флот німців. У його складі перебувало 450-500 бомбардувальників, 250-270 винищувачів та 230-270 літаків-розвідників. Тобто, співвідношення сил по бомбардувальній авіації на початок Корсунь-Шевченківської операції було 1:1, але в денних бомбардувальниках німецькі війська мав потрійну перевагу. Проте вона зводилась нанівець нашою перевагою по кількості штурмовиків, нічних бомбардувальників та винищувальної авіації радянської армії [105, с. 17-18].

Реалізації всіх цих планів задуманого та сам хід бойових дій під час операції залежав від природно-кліматичних умов, а вони були несприятливими. Неочікуваною стала здавалось зимова погода, але

наприкінці січня 1944 р. настало різке потепління. Відповідно, в результаті дощів (за майже місяць операції лише п'ять днів не було опадів) швидко розтануло снігове покриття, а ґрунти – розмокли. Тобто всі такі зміни, значно ускладнювали здійснення пересувань військ обидвох армій та обмежували можливості застосування авіації.

Також було замало часу на підготовку операції - орієнтовно 5 – 7 діб. Це був суттєвий фактор, який також негативно впливав на хід і результати операції.

Командування першого та другого українських фронтів у цілому правильно визначило напрями головних ударів та здійснило перегрупування військ. Це дало можливість прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям – заходити в тил корсунь-шевченківського угруповання ворога аби його потім не тільки оточити, але й відсікти шляхи відходу.

Операція засвідчила велике значення точного розрахунку часу і визначення місця зустрічі танкових армій двох взаємодіючих фронтів. Під час планування операції через брак часу, природньо, виявилися недоліки. Серед них дослідники виокремлюють, зокрема, неправильну оцінку та недостатньо реальне врахування бойових можливостей військ РСЧА та військ противника, постановку військам більш складних завдань, а також недостатню ефективність дій щодо всебічного забезпечення цієї операції, зокрема матеріального забезпечення військ.

Особливо великі труднощі з підготовкою операції виникли на 1-му Українському фронті, війська якого відбивали атаки гітлерівців у районі північніше від Умані й східніше від Вінниці.

Важливий аспект будь – якої операції зокрема, й цієї – це співвідношення сил у цій операції на всіх її етапах. Як у момент оточення, так і під час боротьби з оточеним угрупованням, що намагалося вийти з кільця, і з угрупованням вермахту, яке наступало із зовнішнього фронту для визволення оточених. На всіх етапах боротьби

це співвідношення було майже рівним. Також за чисельністю танкових військ на зовнішньому фронті оточення війська вермахта мали перевагу. Однак радянське командування зуміло досягнути переваги в силах. Це було зроблено за рахунок ударних угруповань, та, перш за все, за рахунок маневру танками й артилерією, які діяли на головних напрямках. Це дало можливість відсікти оточену групу військ вермахту та відбиття його атак на зовнішньому фронті кільця.

На початок операції радянські війська через перегрупування з'єднань та об'єднань фронтів на напрямках головних ударів змогли наростити перевагу над противником за багатьма показниками.

Проаналізуємо деякі з них, більш ґрунтовно:

Чисельність у особовому складі у радянської армії більше - в 1,7 раза; артилерії у радянської армії - в 2,4 раза, а також, у танках і САУ перевага у радянської армії була – в 2,6 раза.

Від так, у решті показників, перевагу мали війська вермахту, зокрема, за такими показниками:

В авіації, в німецької армії перевага складала в 1,3 раза: майже тисяча бойових літаків проти 768 у складі 2-ої та 5-ої повітряних армій РСЧА.

Загалом, до складу німецьких військ входило 9 піхотних дивізій та танкова дивізія СС «Вікінг», а також моторизована бригада СС «Валлонія», окремий танковий батальйон і, зокрема, дивізіони штурмових гармат, з чисельними засобами підсилення зі складу 1-ї танкової (командувач — генерал-полковник Х.-В. Хубе (нім. - Hans-Valentin Hube)) й 8-ї армій групи армій «Південь».

Характерною особливістю Корсунь-Шевченківської операції стало також і те, що в цьому протистоянні бойові дії з оточення та знищення противника здійснювалися без паузи. Оточення угруповання військ вермахта здійснювалося у швидкому темпі [165, с. 55].

Серед інших особливостей цієї операції дослідники також виокремлюють високу швидкість маневрування оперативними резервами для посилення військ, що діяли на зовнішньому фронті оточення. Завдяки цьому командування радянських сил змогли ущільнити бойові порядки й зірвати спроби противника деблокувати оточені війська. Вся ця операція розвивалася надзвичайно маневрено.

Також, у ході операції широко практикувалися перегрупування військ, зокрема, ударні угруповання безупинно підсилювалися за рахунок інших, що діяли на менш активних ділянках фронту. Для посилення військ, що безпосередньо брали участь в Корсунь-Шевченківській операції на оточення військ вермахта, з інших радянських армій було перекинуто велику кількість стрілецьких, танкових, артилерійських та інженерних частин.

2. 2. Етапи проведення цієї операції

За планом радянського військового командування мала відбутися ліквідація угруповання військ вермахту. Це знищення почалося вже на початку його оточення завдяки розсіченню та знищенню ворога по частинах, а також способом послідовного стискання внутрішнього фронту цього оточення. Проте оточення військ вермахта, через нестачу сил і засобів затримувалося. Проблемам також сприяли постановка авторитарним командуванням недостатньо чітких і реальних завдань військам на місцях. Тому, не дивлячись на здавалося чіткий та професійний план, ліквідація оточених військ вермахту червоноармійцями була проведена не так ефективно.

12 січня 1944 року Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед двома фронтами завдання — зустрічними ударами під

основу корсунь-шевченківського виступу оточити й знищити угруповання, яке оборонялось. Початок наступу був визначений: Другому Українському фронту — 25 січня, Першому Українському фронту — наступного 26 січня. Різниця в часі зумовлювалась відстанню, яку повинні були подолати ударні угруповання фронтів до Звенигородки [105, с. 18].

Головний удар було здійснено північніше м. Кіровограда (нині – Кропивницького) суміжними флангами 4-ої гвардійської та 53-ої армій, військами 14-ої стрілецьких дивізій при підтримці головних сил авіації фронту. Маючи перевагу радянським військам вдалося прорвати оборону німецької армії на ділянці Вербівка – Василівка та далі розвивати наступ на Шполю й Звенигородку. В смузі 53-ої армії було введено 5-ту гвардійську танкову армію, яка мала в своєму складі 205 танків. Вона завершувала прорив оборони противника, щоб потім, навалюючи розвиваючи наступ, до кінця другого дня вийти в район Шполи і захопити Звенигородку. З'єднавшись там з рухомими військами Першого Українського фронту, вона повинна була разом із ними створити зовнішній фронт оточення [105, с. 18-19].

У загальному напрямку на Шполю Черкаської області також розвивала свій наступ 4-та гвардійська армія під командуванням генерал-майора О. Рижова, якого 3 лютого 1944 р. замінив генерал-лейтенант І. Смирнов. Після прориву оборони німецької армії вона разом із 52-ою армією та резервами фронту наступали у міру просування у внутрішній фронт оточення [105, с. 19].

Для відвернення сил і уваги вермахту від напрямку головного удару радянські 5-та та 7-ма гвардійські армії завдавали два допоміжних удари в районі на захід і південний захід від Кіровограда. Одночасно 52-га армія наступала у напрямку Малого Старосілля та Городища [105, с. 19].

Одночасно сили трьох армій Першого Українського фронту: 40-ва (під командуванням генерал-лейтенанта П. Жмаченка), 27-ма армія (під

командуванням генерал-лейтенанта С. Трофименка), а також 6-та танкова армія (під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ А. Кравченка) наступали на Звенигородку із району на південний схід від Білої Церкви Київської області. Відповідно, танкісти, розвинувши наступ, завершили оточення угруповання вермахту в районі Звенигородки [98, с. 36; 105, с. 19].

Підтримували та прикривали війська з повітря авіація 2-ої та 5-ої повітряних армій. Бомбардувальники та штурмовики посприяли прориву ворожої оборони, забезпечивши введення у прорив рухомих з'єднань, знищуючи при цьому німецьку авіацію над полем бою і прикриваючи бойові порядки радянських військ [105, с. 19].

Завдяки раптовості передовим батальйонам радянським силам вдалося пройти вглиб від 2 до 6 кілометрів, прорвавши оборону противника. Так РСЧА оволоділи селами Телепине, Радиванівка, Оситняжка, Писарівка. Найбільше (на 18-20 кілометрів) прорвалася 5-та гвардійська танкова армія, оволодівши Капітанівкою та Журавкою. Однак вона відірвалася від стрілецьких частин [105, с. 20; 265, арк. 22, 23, 27].

По флангах прориву радянських військ 27 січня німецькі війська в складі трьох танкових та кількох піхотних дивізій (на лівому) та однієї танкової дивізії СС «Вікінг» та трьох піхотних дивізій, на правому, дали відсіч у напрямку на Оситняжку, щоб відрізати від основних сил фронту радянські танкові частини, що досягли на цей час району Шполи. Деякі населені пункти по кілька разів переходили з рук в руки. Однак радянські танкісти продемонстрували дивовижну стійкість, справді, героїчно відбиваючи атаки німецькі військ. Уміло керував діями танкової армії її командуючий генерал-полковник танкових військ П. Ротмістров [105, с. 17-18; 266, арк 9].

Завдяки підтримці військ 4-ої стрілецької гвардійської та 53-ої армій, а також авіації, радянські танкісти відбили всі атаки німецьких

військ та відкинули їх, значно розширивши фронт прориву. В ніч на 28 січня 5-ий гвардійський Донський козакий кавалерійський корпус під командуванням генерал-майора О. Селіванова разом із 27-ою армією Першого Українського фронту почали наступ у тил німецьких військ у напрямку на Мар'янівку і Вільшану [98, с. 36; 105, с. 17-18].

28 січня 1944 р. Звенигородки досягли дві бригади 20-го гвардійського танкового корпусу під командуванням генерал-лейтенанта І. Лазарева. Першими увірвалися в місто частини 155-ої та 8-ої гвардійської танкових бригад. Із заходу до міста увійшли воїни 233-ої радянської танкової бригади Першого Українського фронту. Радянські танкісти зробили перше ще несучільне кільце німецьких військ у районі Звенигородки. Через три дні 31 січня, його посилити з'єднання 27-ої, 4-ої гвардійської армій та 5-го гвардійського кавалерійського корпусу, підсилені артилерією [105, с. 22-23; 267, арк. 62, 63, 82].

До оточення потрапили десять дивізій вермахту (57-ма, 72-га, 82-га, 88-ма, 112-та, 167-ма, 168-ма, 332-га, 213-га – охоронна та танкова – СС “Вікінг”), а також мотобригада «Валонія», два армійські корпуси (11-ий та 42-ий) та танкові дивізії (3-тя, 11-та, 13-та, 16-та, 17-та, 24-та).

Загалом, за інформацію, що активно використовувалася радянською історіографією - це близько 80 тисяч солдатів, а також близько 1600-1800 гармат і мінометів, від 250 до 270 танків і багато іншої військової техніки [98, с. 36]. У німецької армії (чотири танкові дивізії) був тактичний шанс вийти з оточення в районі Новомиргорода. З 1 по 3 лютого військові сили Другого Українського фронту змогли відбити масовані атаки німецьких танків [105, с. 23; 268, арк. 8, 15].

За інформацією з робіт німецьких дослідників – число оточених менше, зокрема, 54-60 тис. осіб. Тобто, існує чисельна невідповідність приблизно у 20 тис осіб. Німецькі автори таку ситуацію вбачають, перш за все у пропагандистському намірі радянського керівництва. В останній час, радянські та пострадянські вчені, навпаки, наводять думку про

навмисне заниження німцями своїх сил, щоб зменшити масштаб катастрофи [75, с. 223].

Зокрема, шведський історик Н. Цеттерлінг на базі комплексного дослідження німецьких архівів доводить, що кількість військ, яка потрапила до оточення дорівнювала приблизно 60 тисяч солдатів й офіцерів [252, с. 277]. Варто зазначити, що відсутність робіт, які б на базі російських архівів ґрунтовно підтверджували радянську версію щодо кількості оточених, німецьку гіпотезу у більшості дослідників вважається переконливішою.

Тобто, лише протягом декади радянським силам вдалося заблокувати німецьке угруповання в районі Корсунь-Шевченківського. Це сталося, тобто, 3 лютого 1944 року. Тобто, на 6-й день після здійснення оперативного оточення, або навіть на 11-й день самої операції.

При чому, командування вермахту перемістило центр уваги боїв у смугу в районі Товмача, зосередивши три танкові та кілька піхотних дивізій на вузькій ділянці першого Українського фронту. Вони постійно атакували та вклинитися в радянську оборону в районі Ризине. Лише завдяки посиленням стрілецькими військами й артилерією та резервною другою танковою армією під командуванням генерал-лейтенанта танкових військ С. Богданова вдалося утриматися радянським військам [105, с. 23].

Хоча війська Вермахту вдавалися до відчайдушних спроб вийти з оточення. Для цього були залучені вісім танкових та сім піхотних дивізій і, змінюючи напрям ударів, намагався спершу прорвати його в смузі Другого Українського фронту. Натрапивши на сильну артилерійсько-танкову оборону радянських військ, німецькі сили почали переміщувати свої удари зі сходу на захід [98, с. 37; 105, с. 23].

Далі відбувалося знищення оточеного угруповання вермахту. Не дивлячись на складні умови воно тривало загалом упродовж двох тижнів.

Необхідно зазначити, що більшість радянських воєнних сил у Корсунь-Шевченківській наступальній операції, насправді перебували в обороні, а не вели наступальні дії, як це говорилося, переважно, в радянській історіографії. Оборонні бої першого та другого ешелонів радянських сил підтримувалися ударами резервів.

8 лютого 1944 року радянське командування поспішило пред'явити оточеним військам вермахту ультиматум - скласти зброю. Але ті відхилили цю пропозицію. Протягом 8, 9 та 10 лютого німецькі війська здійснювали шалені атаки майже по півтора десятка кілометрів з метою виходу з кільця. У той же час на зовнішньому фронті йшли важкі бої з великими танковими силами, що намагалися прорватись до оточених. Натиск фашистів на зовнішньому фронті на Лисянку й атаки з кільця на Шендерівку здійснювалися з єдиною метою — з'єднатися з оточеними військами і визволити їх [98, с. 38; 105, с. 24].

Від так, основні події відбувалися на зовнішньому фронті оточення, де протистояли основні сили та засоби з обидвох сторін. Бої на повне знищення основних сил розгорнулися лише в останній день операції, коли війська вермахту зробили рішучу спробу вирватися з оточення.

У коридор, що створився на правому фланзі фронту на допомогу 27-ої армії Першого Українського фронту радянські сили посилилися 29-им танковим корпусом під командуванням генерал-майора І. Кириченка та 5-ої гвардійської танкової армії, а згодом ще кілька дивізій 4-ої гвардійської та 5-ий гвардійський кавалерійський корпус [105, с. 24; 269, арк. 3].

11 лютого вісім танкових та всім піхотних дивізій вермахту знову перейшли у наступ на зовнішньому фронті. Зокрема, німецькі танкові дивізії, що наступали з району Ризине, частково потіснили частини радянської армії та вийшли в район Лисянки [101, с. 118]. Утім, їх подальший наступ рядом контрударів зупинили війська обидвох Українських фронтів та почалася обоюдна оборона. Головну роль у

відбитті контрударів військ вермахту відіграли радянські танкові з'єднання, які були перенацілені із зовнішнього на внутрішній фронт оточення [105, с. 24; 123, с. 113; 270, арк. 2].

На думку командуючого групою армій "Південь" Е. фон Манштейна, це було обумовлено несприятливими погодними умовами та незначною кількістю сил, використаних для наступу [131, с. 614-619, 619].

Зранку 12 лютого війська оточеного угруповання завдали удару з району Стеблева в загальному напрямку на Шендерівку, розраховуючи прорвати фронт і вийти на з'єднання із своїми частинами. Так, німецькі війська вийшли в район Шендерівки, де тримала оборону 27-ма радянська армія. В результаті відстань між оточеним угрупованням і військами противника на зовнішньому фронті скоротилась до 10 - 12 кілометрів [98, с. 24 - 25; 105, с. 23].

Радянські війська не виконували поставленого завдання і у військ вермахту з'явилася реальна можливість вийти з оточення. Це був найбільш критичний день операції. Командування Червоної армії перекинуло сюди з інших ділянок фронту танкові частини й стрілецькі війська), артилерія та інженерні частини (перш за все, частини 5-ої гвардійської танкової армії та 5-го гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу, що зупинило контрнаступ армії Німеччини [98, с. 38; 105, с. 25].

В авральному порядку командування Червоної армії намагалося посилити війська, що діяли на зовнішньому кільці, у напрямку на Лисянку, і встановленню тіснішої взаємодії з військами Першого Українського фронту. Для цього перекинули війська 5-ої гвардійської танкової армії та дивізії 4-ої гвардійської армії. Вихід танкової РСЧА в призначені для неї райони зумовив активний розгром оточених дивізій вермахту і виключив будь-яку можливість прориву угруповання генерала Штеммермана до військ, що діяли з зовнішнього фронту [105, с. 25 - 26].

Авіація фронтів завдала ударів по танкових частинах німців, паралізувала дії ворожої авіації, що намагалась подати допомогу оточеним дивізіям. Разом з тим радянські льотчики надійно прикривали свої війська з повітря. Це допомогло до кінця лютого військам Другого Українського фронту стиснути кільце оточення до краю, окрім території поблизу Шендерівки. Це були військові сили дивізії СС «Вікінг», мотобригади СС «Валлонія» та залишки 72-ої та 112-ої піхотних дивізій. Під час сильного снігопаду та хуртовини, щільними колонами німці вирушили з району Шендерівки й Хильок на позиції радянських військ (27-ої та 4-ої гвардійських армій). На підтримку РСЧА підійшли передові частини 18-го та 29-го танкових корпусів, а також 5-го гвардійського Донського козачого кавалерійського корпусу знищивши угруповання вермахту [105, с. 27-28].

У ніч з 16 на 17 лютого 1944 р. обидва німецькі корпуси почали прориватися у південно-західному напрямку [131, с. 615]. Згідно з напрацюваннями у радянській історіографії, три колони німців (хоча в мемуарній літературі зустрічається інформація про дві колони [12, с. 86]) так і не змогли прорватися до інших військ Вермахту, тому їх знищили [90, с. 75].

В той же час, маршал Радянського Союзу О. Василевський у своїх мемуарах цілком підтримує офіційну версію [19, с. 358]. В даній ситуації цікава позиція ще одного маршала та безпосереднього учасника цих подій - І. Конєва. У першій редакції своїх мемуарів, він згідно наказу Верховного Головнокомандуючого від 18 лютого 1944 р., говорить про меншу цифру - що за підсумками операції було «...знищено 52 тис. чол., у полон потрапили 11 тис. німецьких військових». Однак, у подальшому дані про втрати були переглянуті у бік зростання [101, с. 136].

На світанку, 17 лютого 1944 року, залишки військ Вермахту почали здаватися в полон. Корсунь-Шевченківська битва закінчилася повним розгромом гітлерівських військ [98, с. 39; 271, арк. 7].

Однак, завдання із надійної ізоляції радянськими військами угруповання німецьких військ й подальшого його знищення в Корсунь-Шевченківській операції було вирішено не повністю. Згідно з інформацією вітчизняних дослідників, на основі зіставлення й аналізу джерел обидвох сторін з оточення вийшло від 25 тис. до 35 тис. німецьких солдатів та офіцерів, які при цьому прориві залишили всю техніку і важке озброєння [193].

За офіційними даними, ворог втратив 55 тис. солдатів і офіцерів убитими і пораненими, понад 18 тис. полоненими [272, арк. 11]. За спогадами маршала бронетанкових військ П. Ротмистрова лише «під час спроби прорвати кільце оточення на зовнішньому фронті фашисти втратили тільки вбитими 20 тис. солдат і офіцерів, багато бойової техніки, 329 літаків, понад 600 танків і 500 гармат». Усього з боку німецьких військ на зовнішніх та внутрішніх фронтах оточення діяло близько 26 дивізій, у тому числі дев'ять танкових і значні сили авіації [98, арк. 39].

Половину а то й більшу частину оточеного угруповання військ вермахту радянськими військами було ліквідовано, шляхом знищення або взяття у полон. Значних втрат зазнали німецькі війська і на зовнішньому фронті оточення під час здійснення спроб деблокувати оточене угруповання [90, с. 74; 101, с. 113].

Звернемося до документальної статистики Корсунь-Шевченківського «котлу», яку навів сучасний вітчизняний дослідник В. Залевський [75]. Згідно даних вермахту, до оточення потрапило близько 60 тис. солдатів та офіцерів. Адже на момент прориву 17 лютого їх залишалось 45 тис. Хоча за 17 лютого прорвалися 27 703 солдати та офіцери, а також 1063 «хіви» (російських добровольців). Загалом, 40 423 німецьких солдатів та офіцерів уникнули смерті, або полону (цифра, навіть більша, аніж у Е. фон Манштейна, він рахував лише тих, хто вийшов зі зброєю у руках та не враховував тилкових

підрозділів) [252, с. 277-278]. За інформацією ще одного дослідника операції Д. Неша називається така ж цифра [251, с. 398].

Отже, втрати з німецької сторони склали порядка 19 тис. загиблих, полонених або зниклих без звістки, тобто майже третина військ, які опинилися у оточенні (втрати військ, які робили спроби деблокації оточення не враховані). У "Історії Великої Вітчизняної війни», виданій у 1998 р. фігурують обидві цифри: 55 тис. загиблих та 18 тис. полонених осіб – від радянської історіографії. Однак автори-упорядники книги також наводять і дані Е. фон Манштейна про 32 тис. визволених [22, с. 37].

Зокрема, п'ять подальших операцій на Правобережній Україні, (Нікопольсько-Криворізька, Березнегувато-Снігурівська, Поліська, Проскурівсько-Чернівецька та Одеська), які провели слідом за Корсунь-Шевченківською операцією, також передбачали оточення ворожих угруповань. Відповідно, як і Корсунь-Шевченківська операція також лише частково досягли своїх цілей. Ми згодні з думкою сучасних українських фахівців, незавершеність названих нами операцій на оточення в ході зимово-весняної кампанії 1944 року була зумовлена нестачею сил і засобів у радянської сторони. Відповідно такій ситуації сприяло ефективне урахування німецькими військами досвіду власної сталінградської катастрофи.

Унаслідок Корсунь-Шевченківської операції війська вермахту були остаточно відкинуті від Дніпра, а всі надії керівництва Німеччини на відновлення оборони по середній течії ріки були поховані. Менше ніж за місяць перестали існувати два армійських корпуси німецької армії в складі дев'яти піхотних дивізій, 5-ї танкової дивізії СС «Вікінг» і добровольчої штурмової бригади СС «Валлонія».

Виступ, що розділяв фланги 1-го і 2-го Українських фронтів, було ліквідовано. Досягнення означеної мети дало змогу радянським фронтам розгорнути рішучий наступ на захід і південний захід до кордонів

Радянського Союзу. Загалом, для радянських військ створилися сприятливі умови для подальших операцій на території Правобережної України, а також визволення всього півдня України від гітлерівських окупантів [165, с. 57].

З ліквідацією виступу вивільнилася значна кількість військ Червоної армії, що сприяло створенню ударного угруповання для подальшого наступу 2-го Українського фронту південніше - на Умань та Могилів-Подільський сучасної Вінницької області. До того ж, запеклі бої в районі канівського виступу відкинули половину всіх танкових дивізій вермахту, що перебували на Правобережній Україні. Це також сприяло успішному наступу радянських армій правого крила Першого Українського фронту в Рівненсько-Луцькій операції й військ Третього та Четвертого Українських фронтів у Нікопольсько-Криворізькій операції.

Утім, незважаючи на досягнення радянськими військами головної мети в Корсунь-Шевченківській операції, перемога виявилася не зовсім повною та ефективною: масштаби катастрофи для німців наразі виявилися значно меншими, ніж вони були під Сталінградом.

В той же час втрати Червоної армії в Корсунь-Шевченківській операції стали досить відчутними. Зокрема, в особовому складі, за оцінками російських дослідників, вони загалом склали 80 188 осіб, у тому числі безповоротні – 24 286 та санітарні – 55 902 особи [47; 61; 183]. Утім, навіть такі результати деякі з дослідників вважають заниженими.

Радянські дані про оточення радянськими військами десяти дивізій та однієї бригади противника виявилися не цілком коректними. Слід зважати на те, що німецькі дивізії, що опинилися в зазначеному корсунь-шевченківському виступі, були в неповному складі. За підрахунками українських воєнних істориків, загалом до оточення потрапило не більш ніж 7,5 розрахункових дивізій загальною чисельністю близько 60 тис. осіб [165, с. 57].

Успішне проведення «українського Сталінграду», створило передумови для остаточного звільнення України від фашистських загарбників. Під час проведення цієї наступальної для радянської армії операції були проявлені мужність і масовий героїзм, готовність до кінця виконати поставлене завдання.

За результатами операції тисячі солдатів і офіцерів були нагороджені орденами і медалями. Понад 100 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, з них 9 — посмертно. За успішне проведення операції 20 лютого 1944 року генералу армії І. Конєву було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. 23 радянським частинам і з'єднанням присвоєно найменування «Корсунських», 6 з'єднанням - «Звенигородських» [110, с. 7].

Таким чином, важливу роль відіграла оперативна підготовка військ і штабів обидвох сторін, що брали участь у цій стратегічній операції німецько-радянської війни. Цей досвід мав і вагоме практичне значення – його було використано в бойовій діяльності ряду армій світу в ході локальних війн і збройних конфліктів другої половини ХХ ст. Бойові дії січня – лютого 1944 р. під Корсунем-Шевченківським стали не лише яскравою сторінкою героїчної боротьби проти загарбників, а й важливою складовою історичної та національної пам'яті українського народу про Другу світову війну, про визволення українських земель від нацистів і їхніх союзників.

РОЗДІЛ 3.
МІСЦЕ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДИДАКТИЧНОМУ
ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ТЕМИ:
«УКРАЇНА НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ
(1944 - 1945 РР).» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

3. 1. Застосування історичних джерел на уроках історії України
зادля формування інформаційної компетентності у здобувачів
закладів загальної середньої освіти

Сучасність не стоїть на місці, освітні пріоритети змінюються. Головне завдання для нинішніх учителів громадянської та історичної освітньої галузі не тільки навчати здобувачів загальної середньої освіти «готовою інформацією», а й формувати розуміння того, що фундаментом історичної науки є так звані «історичні джерела». Учні повинні знати, що в історичних джерелах завжди наявні два види інформації: об'єктивна та суб'єктивна. Якщо хтось із дослідників історії пише певну наукову роботу, то обов'язково повинен опиратись на інформацію, що міститься у джерелах.

Дослідники історичного минулого України А. Кормич та В. Багалецький схильні до того, що «Історичне джерело – об'єкт, який існує на час дослідження і містить інформацію про факти минулого, що мають пізнавально-історичне значення» [109]. Подібної думки український історик, викладач Харківського національного університету

ім. В. Н. Каразіна А. Домановський, який до історичних джерел відносить все, що було створено людьми в процесі їх діяльності [65].

Відомі українські джерелознавці Я. Калакура, І. Войцехівська та С. Павленко є авторами підручника «Історичне джерелознавство», призначеного для студентів історичних спеціальностей ЗВО. Згідно з ними історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» [84, с. 68]. У підручнику «Вступ до історії» для 5 класу П. Мороз та І. Мороз подали таке визначення історичних джерел це речові знахідки, писемні пам'ятки, зображення, будівлі, звичаї, мови народів, тобто усе те, що дає уявлення про минуле» [139, с. 66].

Звернемо увагу і на той факт, що джерела для історика немов цеглини для будівельника, без них немислимо створити будь-яку наукову історичну працю. Якби історія позбулася джерел, фактів та аргументів, вона б перестала бути наукою, учителькою життя» [84, с. 3].

Ми згодні з позицією українського дослідника А. Гриценка, який звертає увагу, що професійна діяльність сучасного учителя навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі передбачає сформованість таких умінь і навичок, як: пошук, опрацювання історичних джерел (письмові, речові, усні, етнографічні або вербальні, зображальні, оповідні, особового походження, масові та немасові тощо), засвоєння історичних фактів, подій (дат), персоналій, дослідницькі вміння; аналіз та критичне оцінювання свідчень (джерел) минулого, проєктувальні та конструктивні вміння; історико-творча та виховна діяльність (організація гурткової роботи, краєзнавчих розвідок, історичних ігор, квестів, походів тощо), уміння застосовувати здобуті історичні знання на практиці [58, с. 69].

Варто усвідомлювати, що навіть найдосвідченіші науковці не мають постійної можливості безпосередньо опрацювати об'єкти свого дослідження. Це пов'язано з тим, що минуле безповоротне, а тодішні

події відтворити знову нереально. Проте їх однозначно можна простежити в історичних джерелах, які збереглись до нашого часу і є фактично єдиними носіями інформації про минуле.

Учитель історії повинен довести до відома здобувачів закладів загальної середньої освіти, що джерельна інформація – це та основа джерела, яка зафіксована на чомусь (камені, глині, кістці, папері, дискеті, кіноплівці, магнітній стрічці) або подається усно [84, с. 69]. З цього всього виходить, що будь-яке історичне джерело створене саме людиною.

Усім дослідникам історичних подій важливо пам'ятати, що «людський фактор» на джерело має головним чином негативний вплив. Вище вже було зазначено, що джерельна інформація завжди в собі сполучає елементи об'єктивності та суб'єктивізму. Об'єктивний фактор показує історичну справжність, дійсність, а суб'єктивний зводиться до того, що будь-яке джерело є продуктом людської діяльності. Зважаючи на це, вчителю історії необхідно пояснити учням, що до інформації, яка міститься в тому чи іншому джерелі, доцільно «обережно ставитись».

Також не завадить роз'яснити правила роботи з джерельною інформацією. Головне, що мають запам'ятати школярі, так це те, що робота з історичними джерелами полягає в основному у зіставленні джерельних відомостей. Ніколи неможливо зробити якісні висновки про певну подію, проаналізувавши вього одне джерело.

Стрімким розвитком характеризується сучасна історична наука, у зв'язку з чим і зростає затребуваність у все більшій кількості нової джерельної інформації та залученні молодих науковців, які будуть її опрацьовувати. Учитель історії повинен зацікавлювати школярів, проводити свого роду «профорієнтацію підростаючого покоління», акцентуючи увагу не тільки на престижі роботи істориків, а й на захоплюючій їх науковій діяльності, яка напряду пов'язана з аналізом масиву історичних джерел. Відмітимо, що дуже велике значення має завданням сучасного вчителя історії, яке полягає в аргументованому

висвітленні учням важливості збереження історичної джерельної бази та будь-якого окремого джерела, зокрема варто пояснювати, що «Кожна освічена людина має сприяти збереженню джерельної бази, вести щоденники, фіксувати унікальні події, щоб зберегти важливі відомості про сьогодні для нащадків» [84, с. 69].

Крім вже зазначеного, необхідно наголосити на тому, що всі історичні джерела проходять такі етапи: доджерельний і власне джерельний. Перша стадія – це виконання джерелами своїх первинних (службових) функцій. Якщо це закони, то вони використовувались з метою легалізації певних суспільних взаємовідносин, витвори мистецтва – для естетичної насолоди, а культові споруди – для богослужінь. Друга фаза історичних джерел починає відлік від того, коли джерела вже не здійснюють свою первинну функцію і стають компонентами загальної бази джерел.

У зв'язку з цим до наукового обігу і кола інтересів дослідників джерела потрапляють лише на другому етапі. Більшість істориків та джерелознавців дотримуються такої позиції, що від первинної функції джерела залежить його історичне значення [84, с. 70].

Учитель історії повинен також пояснити школярам, що історичні джерела не тільки бувають речовими чи писемними. Українські вчені-методисти П. Мороз та І. Мороз джерела розподілили на: писемні, речові, візуальні, усні [47, с. 66]. На нашу думку така класифікація найпростіша та призначена більше для учнів середньої ланки. Відома методистка Г. Яковенко історичні джерела систематизувала таким чином: образотворчі (скульптура, живопис); речові (предмети праці, побуту); письмові (літописи, хроніки, документи)» [245, с. 116].

Українська методистка Л. Задорожна класифікувала історичні джерела за формою і змістом. За цими критеріями вона виділяє джерела оповідного характеру та документальні. До документальних належать мемуаристика, актові, статистичні та юридичні документи. До другої

групи відносяться наукові, навчальні, художні та історичні твори, періодична преса і науково-популярна література [73].

Чи не найбільш детально розглянули роботу з історичними джерелами на уроках історії методисти української історичної освіти О. Пометун та Г. Фрейман у своєму навчально-методичному посібнику «Методика навчання історії в школі». Вони подали декілька класифікацій джерел. Відповідно до першої, то документи поділено на три значні групи: актові, оповідно-описові та художні. «Актові документи – це юридичні, господарські, політичні, програмні (грамоти, закони, укази, програми, промови). Оповідно-описові документи – літописи, хроніки, мемуари, листи, описи подорожей. До пам'яток художнього слова належать твори усної народної творчості (міфи, байки, пісні, крилаті вирази, анекдоти тощо» [173, с. 149]. До другої групи ввійшли документи згруповані за своїм змістом: державно-правові; господарські; наукові; документи внутрішньополітичного характеру і окремо зовнішньополітичного; філософські праці; міфологія; матеріали релігійного характеру; витвори художньої літератури; оповідно-описові твори [173, с. 149].

Можна вважати, що друга класифікація, розширює та деталізує першу. Проте ми схильні думати, що методисти О. Пометун, Г. Фрейман та вищезгадана Л. Задорожна подали не зовсім повну систематизацію історичних джерел, а класифікували лише джерела писемного (документально) типу.

Чи не найбільш повну класифікацію історичних джерел запропонував вже згаданий колектив джерелознавців (Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та інші) у підручнику «Історичне джерелознавство». Вони оформили джерела у п'ять великих груп: за змістом, за походженням, за формою, за способом кодування та відтворенням інформації, за хронологічно-географічною ознакою. За змістом бувають політичні, правничі, соціально-економічні

(господарські), релігійні і культурологічні джерела. За походженням джерелознавці виокремили особові, колективні та за фондоутворювачем. За формою – літописи, картини, будівлі, кінофільми тощо. За способом кодування та відтворенням інформації виділено словесні (усні та письмові), звукові (фонічні), речові, зображальні, конвенціональні, поведінкові. До п'ятої групи (за хронологічно-географічною ознакою) належать регіони, країни; історичні періоди, епохи та інше [84, с. 96].

Ми дотримуємось думки, що ця класифікація є більш розширеною за всі вище представлені. На наш погляд, це пов'язано з тим, що джерелознавці взяли різноманітні критерії, за якими і згрупували історичні джерела. Проте варто зауважити, що така систематизація джерел зрозумілою буде не всім. Вона більше підходить не для здобувачів загальної середньої освіти, а для студентів-істориків, тобто здобувачів вищої освіти.

Цими ж джерелознавцями були розроблені і деякі інші критерії щодо упорядкування джерел: за авторством, за відношенням автора до описаних подій, за місцем зберігання. З цього перерахованого чи не найголовнішим є критерій авторства джерела. Дослідник має добре розуміти з чим він працює: зі спогадами (якщо автор очевидець подій) чи з матеріалами, в яких автор просто описує своє ставлення до певних подій. Щодо місця зберігання, то виокремлено музейні, архівні, бібліотечні та домашні колекції [84].

Крім всього вищевказаного, доцільно звернути увагу на те, що дуже часто здобувачів загальної середньої освіти, а іноді і самі вчителі навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі не розуміють чіткої різниці між історичними письмовими джерелами і історичними документами. Відмітимо, що над цією проблемою свого часу працювали українські методисти Г. Яковенко, О. Пометун та Г. Фрейман. Вони підкреслили, що історичні письмові джерела – це тексти будь-якого характеру, змісту, а документальні джерела – це

тексти, написані у діловому стилі, які мають певне оформлення та більш конкретну структуру. Здебільшого, до документів зараховують тексти державного рівня. Однак методистка Л. Задорожна з цього приводу зазначила, що історичними документами є різноманітні писемні джерела, що були створені у конкретний історичний період, які допомагають учням здобувати потрібну історичну інформацію, створюють образ конкретної історичної епохи [26].

Також важливе значення відіграє робота з історичними джерелами, опрацювання даних і відомостей про минуле людства. На активізацію діяльності, відповідно, впливає також і застосування низки інтерактивних методів навчання [58, с. 90]. Вважаємо, що невідповідність поглядів методистів пов'язана з їх розумінням класифікацій історичних джерел в цілому та систематизацій саме письмових історичних джерел, які також, як нам вдалось пересвідчитись, мають відмінності.

Зауважимо, що методисти-історики дотримуються думки, що на уроках історії вчителям необхідно систематично використовувати історичні джерела. Переважно школярі мають змогу опрацювати саме документальні джерела, які містять ту чи іншу інформацію. Г. Яковенко запевняла в тому, що робота з історичними документами формує в учнів уміння аналізувати історичні джерела, сприяє підвищенню інтересу до історії як навчального предмету [245, с. 116]. До речі, дуже часто вчителі використовують документи на уроках у поєднанні з ілюстраціями, картою тощо.

Вагомим чинником, який сприяє кращому засвоєнню здобувачами освіти історичних знань, є робота з джерельною інформацією. Джерела активізують процеси мислення та уяви, зацікавлюють дітей [245, с. 119]. Здобувачі освіти розвивають свої вміння самостійної роботи (читання документів, їх ґрунтовний аналіз, оцінка описаного у історичних письмових джерелах [245, с. 119].

Таким чином, опрацювання здобувачами загальної середньої освіти історичних джерел на уроках історії має бути невід'ємною складовою. Основні питання полягають у тому, як? і коли їх використовувати на заняттях з історії, проте ці аспекти також будуть досліджені у нашій кваліфікаційній роботі.

Наголосимо на тому, що письмові історичні документи з-поміж усіх інших різновидів джерел на уроках історії використовуються вчителем найчастіше. Вони сприяють поглибленню знань про історичні події та розвивають аналітичні здібності школярів, формують навички самостійної роботи, викликають інтерес до вивчення історії.

У зв'язку з еволюцією української державності більш важливого значення набуло питання щодо поліпшення рівня освіти, а також удосконалення системи виховання нинішньої молоді. Чи не найголовнішим завданням сьогоденного освітнього процесу став розвиток індивідуальності учнів. Вочевидь, що навчання в ЗЗСО має породжувати багатогранну людину, яка має бути пристосована до змін у житті, які в ньому відбуваються постійно.

Поняття «компетентність» доволі суттєве для розуміння сучасної шкільної освіти, що передбачає обов'язкове впровадження так званого «компетентнісного підходу» до навчання школярів [58, с. 13-15]. Згадувана українська методистка О. Пометун сформулювала таке визначення: «Компетентність – це здатність застосовувати набуті знання, вміння, навички, способи діяльності, власний досвід у житті й навчанні» [172, с. 7].

Автори Концепції Нової української школи чимало своєї уваги приділили компетентностям, які мають формувати вчителі в учнів ЗЗСО, а дане поняття визначили як поєднання знань, способів мислення, поглядів, цінностей, навичок, умінь, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно провадити професійну або подальшу навчальну діяльність» [107, с. 10].

Виходить, що поняття «компетентність» є синонімом до слів обізнаність, кваліфікованість, тямущість. Тобто, навчання компетентнісно-орієнтованого характеру незмінно зводиться до зо орієнтування на результати досягнень школярів.

Провідні фахівці з питань компетентнісного здобуття знань учнями ЗЗСО виділили три види компетентностей. До першої групи відносяться ключові. Визначний український педагог Н. Мойсеюк ґрунтовно досліджувала основні (ключові) компетентності у своєму посібнику «Педагогіка». Вона окреслила сім ключових компетентностей: здоров'язберігаюча, загальнокультурна, громадянська, уміння вчитись, соціальна, підприємницька, з інформаційних і комунікаційних технологій [138]. У Концепції Нової української школи вони визначені як ті, яких потребує кожен з метою особистісного становлення, реалізації, розвитку громадянської позиції, працевлаштування [107, с. 10].

Зазначимо, що сформованість ключових компетентностей дозволить випускнику школи, перебуваючи в системі професійної чи вищої освіти, ефективніше розвивати спеціальні професійні компетенції» [55, с. 37].

Ще один різновид компетентностей – загальнопредметні. Їх пов'язують з певними освітніми галузями, навчальними предметами. Учні зможуть оволодіти ними вже після засвоєння предметів певного напрямку [51, с. 6].

Третій тип компетентностей – спеціально-предметні (предметні). Вони є більш точними для конкретних навчальних предметів, зокрема відповідають специфіці їх змісту [140, с. 6]. Загалом, предметних компетентностей існує чимало, проте ми більш детально проаналізуємо саме предметно-історичні.

Методист П. Мороз зауважив, що історична компетентність зводиться до здатностей учнів самостійно пізнавати, усвідомлювати та давати оцінку минулому України та зарубіжних країн, соціальному і

моральному досвіду минулих поколінь [140, с. 6]. Ця компетентність містить в собі такі компоненти: хронологічні, просторові, логічні, аксіологічні та інформаційні [55, с. 25].

Однією з найважливіших предметно-історичних компетентностей, на нашу думку, є саме інформаційна. Саме на неї ми і звернули більше уваги у нашій роботі.

Таким чином, важливу роль відіграє професійна компетентність, що включає професійно значущі знання, уміння і якості. Важливе значення має професійна позиція майбутнього учителя. Вона координується з мотивацією до професійної діяльності та професійними цінностями. Згідно з проаналізованими вище поглядами науковців ми вважаємо за необхідне виокремити ознаки, що належать до складу професійної компетентності: усвідомлення значущості сформованих знань для майбутньої професійної діяльності; розвиток творчих начал у процесі фахової підготовки; якісне відпрацювання та закріплення професійних вправ. З огляду на зазначене вважаємо, що поняття професійної компетентності доцільно визначати як поєднання практичної та особистісної готовності до виконання професійної діяльності відповідно до поставлених завдань. Отримані результати професійної діяльності залежать від особистісного потенціалу здобутих знань, сформованих умінь та навичок [48; 58; 262].

Головним завданням сучасної історичної освіти є зародження та розвиток інформаційної компетентності школярів. Пояснення термінів «історична інформаційна компетентність» доволі схожі одне з одним. Наприклад, О. Пометун підкреслила, що це здатність учнів працювати з джерелами історичної інформації» [172, с. 25]. Вже неодноразово згадана у нашій роботі українська методистка Г. Яковенко зауважила, що історична інформаційна компетентність зводиться до уміння працювати з джерелами історичної інформації, інтерпретувати зміст джерел,

визначати їх надійність, виявляти і критично аналізувати розбіжності в позиціях авторів джерел» [245, с. 61].

Фахівці відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України у методичних рекомендаціях під назвою «Формування компетентностей учнів основної школи у процесі навчання всесвітньої історії» зазначили те, що інформаційна компетентність передбачає уміння учнів працювати з джерелами історичної інформації [140, с. 10].

Крім вищезазначеного, науковці ввели таке поняття, як знаннєвий компонент інформаційної компетентності і відмітили, що це свого роду уявлення про поняття та типологію історичних джерел, їх своєрідність, методику пошуку, аналізу, співставлення та систематизації інформації [125, с. 11].

Цікаво, що вміння є компонентом всіх компетентностей. Саме інформаційні вміння уособлюють у собі всю роботу, що пов'язана з безпосереднім пошуком інформації по різноманітним типам історичних джерел (письмових, образотворчих, речових), відтворенням знайденого у формі розповіді, опису, а також письмовою фіксацією, тобто складанням плану, конспекту, тез, ґрунтовної наукової роботи [125, с. 60].

Значно кращий результат буде, якщо використовувати в поєднанні з інформаційними вміннями – інтелектуальні. До них, у свою чергу, належать здібності школярів відтворювати та інтерпретувати описані історичні події, процеси, а також порівнювати та давати їм об'єктивну оцінку [125, с. 61].

О. Пометун у своєму посібнику «Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі» виокремила предметно-історичні інформаційні вміння, які мають формувати вчителі історії та суспільствознавчих дисциплін в учнів:

1. критичний аналіз та навички оцінки історичних джерел;
2. інтерпретація змісту історичних джерел (фактів, подій);
3. вміння порівнювати відомості, пояснювати факти спираючись

на інформацію, отриману з різних джерел;

4. навички користування довідковою літературою, матеріалами з інтернету для самостійного пошуку інформації;

5. систематизувати історичну інформацію (складати таблиці різних типів (хронологічні, синхроністичні, конкретизуючі, таблиці розвитку)), схеми, плани (прості, розгорнуті тощо);

6. сприймати інші точки зору;

7. вміти давати усні та письмові відповіді з приводу певних історичних фактів, постатей тощо [55, с. 25].

До речі, вищезгадана українська методистка зауважила, що на профільному рівні старшокласники повинні обов'язково вміти:

1. відмежовувати реальні факти від думок, позицій, інтерпретацій;

2. піддавати необ'єктивні відомості критичному аналізу;

3. проводити дослідницько-пошукову роботу на основі інформації з різних історичних джерел [55, с. 32].

Варто пам'ятати, що існують різноманітні види завдань, що стосуються джерельної інформації та джерел в цілому, які вчитель може запропонувати учням на певному етапі уроку. Про них ми будемо говорити вже в наступному пункті цього розділу наукової роботи, адже це питання також є актуальним для нашого дослідження.

Провідною метою історичної освіти є не тільки створення великого фундаменту знань учнів. Суттєвим її завданням є саме формування та удосконалення історичного мислення, яке найбільшого розвитку може досягти через опрацювання історичних джерел [26].

Звернемо увагу на те, що здобувачі освіти повинні розуміти сутність наукових історичних знань, критично сприймати інтерпретації історичного процесу, бути здатними дати його власне бачення та аргументоване тлумачення» [26, с. 3]. Необхідно пам'ятати, що знання подій безперервного історичного процесу можна опанувати тільки завдяки роботі з інформацією, яка міститься в історичних документах.

За період навчання в ЗЗСО у здобувачів загальної середньої освіти повинні виробитись вміння оперувати інформацією та навички до самонавчання. Провідні українські методисти підкреслили, що нинішнє суспільство потребує висококомпетентних людей, які здатні приймати самостійні рішення, а також нести відповідальність за їх можливі наслідки [173, с. 28].

Необхідно наголосити на тому, що обізнаність особистості полягає не лише в поінформованості і вмінні працювати з джерелами з історії України. Доцільно орієнтуватись і в джерельній інформації іноземного походження, яка лежить в основі багатьох досліджень.

Зауважимо, що вчитель не має розмежовувати історію України та всесвітню. Його завданням полягає в демонстрації подій з історії України в контексті всесвітньої історії. Як бачимо, має відбуватись певна синхронність історичних подій. На основі цієї синхронності можна навіть простежити, що джерела певної історичної епохи подібні між собою. Одним із завдань, які може запропонувати вчитель учням в межах уроку, є ведення синхроністичної таблиці по декількох документальних джерелах, які певну історичну подію описують по-різному [245].

Уроки історії неможливо уявити без використання вчителем роботи з джерельною інформацією. Провідні методисти схиляються до думки, що уроки, на яких наявна робота школярів з джерелами, повинні бути систематичними. Як вже зазначалося вище, головне для вчителів не тільки досягти засвоєння учнями конкретного поняття, теми уроку чи предмету в цілому, а сформувати у них навички пошуку, аналізу, співставлення фактів, доречного використання певної інформації. Саме на цьому і ґрунтується історично-предметна інформаційна компетентність.

Варто пам'ятати, що розвиток усіх складових вищеперерахованих історично-предметних компетентностей відбувається поступово. Як вчителю, так і учню для цього треба докласти значних зусиль, щоб

досягти позитивного результату. Свого роду історично-предметна компетентність є багаторівневою, адже вона формується поетапно, спираючись на освітні ступені нинішніх українських ЗЗСО [49; 50; 53; 54; 55; 56].

Уроки історії в ЗЗСО, як вже нами зазначалось, мають включати систематичну роботу учнів з історичними джерелами. У навчальних програмах різних класів з історії України та всесвітньої прописано те, що в школярів повинні поступово формуватись вміння працювати з джерельною інформацією. Саме у цьому ж і полягає вищезгадана історична інформаційна компетентність. Опрацювання джерельної інформації позитивно впливає на набуття учнями різноманітних знань, умінь та навичок.

Найчастіше вчителі історії для учнів готують завдання пов'язані з письмовими історичними джерелами. Форми роботи можуть бути індивідуальними або ж груповими (інтерактивними). Помилка багатьох педагогічних працівників у тому, що вони не пояснюють школярам, що історичні джерела бувають не тільки письмовими.

Українська дослідниця О. Пометун підкреслила, що до історичних джерел відноситься все створено людиною, а також предмети матеріальної культури, звичаї, обряди, пам'ятки писемності» [173, с. 145]. Найбільш значимі пам'ятки писемності називаються документами. Г. Яковенко зробила акцент на тому, що опрацювання історичних документів допомагає зацікавити учнів, підвищити їх інтерес до історичних подій, що вивчаються, а також конкретизує навчальний матеріал, знайомить з методами історичного дослідження, формує вміння аналізувати історичні джерела [245, с. 116].

Відмітимо, що історичні події не доцільно аналізувати однобічно, як мінімум необхідні дві позиції для порівняння. Ними можуть стати спогади людей, які по-різному описували певні події. Відомий методист В. Власов стверджував, що проаналізувавши низку історичних

документів можна простежити різні точки зору на одні й ті ж самі події, а саме з погляду або переможця, або переможеного; з погляду різних соціальних, етнічних, політичних та ідеологічних груп; з різних перспектив – національної, сусідніх держав тощо» [24, с. 5].

Зауважимо, що у другій половині ХІХ століття було розпочато введення історичних джерел на уроки історії. Гіпотезу про систематичну учнівську роботу з джерелами, яка повинна була бути самостійною або ж під наглядом учителя, запропонував російський історик М. Стасюлевич. Фактично, це і стало початком запровадження роботи школярів з джерельною інформацією, проте доречно звернути увагу, що залучення на уроки історичних документів дорядянського часу не оформилось у цілісну методичну систему [51; 52].

Методисти А. Гартвіг, М. Ковалевський та М. Рожков зацентували на необхідності проведення вчителями історії лабораторних занять для детального аналізу історичних матеріалів. Вони схилились до того, що школярі повинні самостійно ще до прочитання параграфу підручника опрацьовувати відповідні джерела [173, с. 146].

Відомо, що у 1930–1940-х роках підручники з історії не були в достатньому обсязі наповнені історичними документами. Над впровадженням джерел на уроки історії досвідчені педагоги приступили працювати з 60-х років ХХ століття. Наголосимо на тому, що хрестоматії, які вийшли друком в 30–60-х роках, не були передбачені для самостійного опрацювання учнями. Їх мали читати вчителі і підбирати школярам необхідну інформацію для аналізу на уроці. У 1980-х роках вийшли друком перші підручники, в яких вже містились документальні джерела, але майже у всіх них йшлося про політичне життя у СРСР [51; 52].

Від 1990-х років і до нинішнього дня продовжується активний розвиток впровадження історичних джерел на уроки історії. К. Баханов, Т. Ладиченко, В. Мисан, О. Пометун, Г. Яковенко – це провідні

українські методисти, які найбільш активно досліджували методику впровадження, прийоми та вправи з історичними документами на уроках історії.

Дослідження історичних документів має відбуватись регулярно та базуватись на «моделі лабораторного-практичного навчання», підкреслили методисти К. Баханов та Л. Задорожна [14, с. 6]. В. Власов зауважував, що робота з історичним джерелом за умов сучасної школи можлива лише в поєднанні з підручником» [14, с. 7]. Крім цього, він схильний до думки, що важливою складовою для формування навичок у учнів працювати з джерельною інформацією є правильно підібрані навчально-розвивальні завдання [14, с. 6].

Історичні джерела безсумнівно треба залучати на різні етапи уроку. Найбільш часто їх використовують на етапах вивчення нової теми та закріпленні знань школярів [125, с. 62]. Учителям історії варто пам'ятати, що готуючись до уроку, необхідні документи можна підібрати в хрестоматіях, у яких містяться різноманітні письмові джерела. О. Пометун і Г. Фрейман вважали, що при плануванні уроку вчитель повинен дидактично обробляти документи, тобто відбирати ту інформацію, яку доцільно аналізувати. Такі дії вчителя надзвичайно спростять роботу школярам, а також допоможуть зекономити чимало часу для виконання завдань.

Зазначимо, що аналіз історичних джерел учнями має ускладнюватись поступово. Для дітей, що навчаються у 5–6-х класах цілком вистачить інформації описового характеру, обсяг якої буде до 15 рядків. У 7–8-х класах вже збільшується чисельність документів господарського і юридичного спрямування. Для дев'ятикласників учителі повинні використовувати політичні, програмні документи, спогади [173, с. 151].

Провідні методисти радять різноманітні вправи, спрямовані на аналіз історичних джерел. О. Пометун та Г. Фрейман запропонували

такий

перелік

завдань щодо опрацювання школярами джерельної інформації:

1. прочитання, осмислення документу та складання детального плану;
2. пояснювальне читання з двома бесідами: попередньою і заключною;
3. самостійний аналіз документу та пошук відповідей на поставлені запитання після нього;
4. порівняння двох історичних документів, що взаємодоповнюють один одного і описують однакові події, процеси, явища;
5. критична оцінка документу (школярі мають розуміти ключові ідеї документу, вміти довести свою думку тощо [173, с. 151]).

Як вже було зазначено, крім індивідуального дослідження історичних документів, можна використовувати і групові (інтерактивні) форми роботи, які позитивно впливають на особистість кожного учня.

Неодноразово згадана у нашій роботі Г. Яковенко схильна до того, що вчителю та учням необхідно опрацьовувати джерела поетапно, а саме: підготовча робота; засвоєння змісту джерел; виконання узагальнюючих і практичних завдань» [245, с. 117].

Мета підготовчого етапу – це першопочаткова робота з документом. Спершу варто в'яяснити, що це за історичне джерело та хто являється його автором. Знання вчителя та учнів про постать автора доволі вагомі, тому що потрібно мати розуміння того чи був він безперечним очевидцем подій. Наступні два етапи роботи з історичними документами ґрунтуються лише на аналізі наявної в ньому інформації.

Українська методистка Л. Задорожна звернула свою увагу на те, що одним з провідних засобів узагальнення та контролю самостійної роботи школярів з джерельною інформацією є евристична бесіда. Такий різновид бесіди передбачає наступні етапи дослідження документальних джерел: підготовчий (поява проблемного питання і відбір джерела);

діагностичний (вчитель на цьому етапі перевіряє вміння учнів аналізувати документ за певним алгоритмом дій); інформаційний (рівень засвоєння документальної інформації); аналітичний (евристична бесіда з учнями всього класу); творчий (умовне поєднання теоретичного матеріалу та здобутих знань; осмислення інформації) [26, с. 13].

На нашу думку, пропонуючи учням проаналізувати історичне джерело, вчитель обов'язково повинен обміркувати запитання, на які діти відповідатимуть після його опрацювання.

Методист В. Власов з цього приводу запропонував цілу низку запитань,

на які школярам не завадить відповісти після прочитання документів:

1. звідки взято уривок цього джерела та до якого типу писемних джерел він належить?

2. коли та де було створено цей документ?

3. хто був автором документу та до якої суспільної групи він належав?

4. якими були ймовірні обставини створення джерела та з якою метою його було створено?

5. про які події йдеться в джерелі?

6. як сам автор ставиться до подій описаних в джерелі? чи є підстави стверджувати, що він упереджено ставиться до постатей та подій? до яких

саме подій та постатей? чим можна пояснити таке ставлення автора?

7. порівняйте ставлення автора джерела та автора вашого підручника до висвітлених подій; у чому відмінність між цими джерелами інформації?

8. які ідеї автор цього джерела прагнув донести до нащадків?

9. що нового ви дізнались з цього документу (деталі)?

10. у чому саме цінність цього джерела? [14, с. 7].

Звичайно вчитель може корегувати цей список запитання до джерел, уточнювати чи взагалі деякі пропускати. Все залежить від мети роботи

школярів з джерельною інформацією, яку заздалегідь поставив учитель.

Загалом, ми вважаємо, що вищевикладений перелік запитань В. Власова більш доцільно використовувати для учнів 8–11 класів. Для молодших школярів ці питання є надскладними. Відзначимо, що більшість методистів дотримуються думки, що для 5–7 класів варто впроваджувати читання уривків джерел та їх поступове осмислення, яке повинно ґрунтуватись на відповідях на незначну кількість запитань.

Достатньо результативним є залучення вчителем інтерактивних методів під час опрацювання школярами історичних документів. Робота вчителя полягає у об'єднанні учнів у творчі групи, у яких вони мають працювати над завданнями, пов'язаними з тим чи іншим джерелом. Методами групової роботи, які найбільш часто використовуються над аналізом джерельної інформації, є: «Діалог», «Мозковий штурм», «Коло ідей», «Синтез думок», «Займи позицію» та інші.

Вищеперераховані методи створені за таким принципом: одержання завдання від учителя, дослідження документу або декількох, бесіда у межах групи школярів, демонстрація ідей для відповідей на поставлені запитання. Підкреслимо, що наприкінці такої роботи вчителю не завадить підсумувати все сказане учнями та найголовніші моменти дати під запис [173]. Ми гадаємо, що інтерактивні методи роботи над історичними документами є більш ефективними за індивідуальні, оскільки задіяними є всі учні класу.

Більшість вітчизняних методистів рекомендують учителям навчальним предметів громадянської та історичної освітньої галузі розробляти для школярів завдання пов'язані з джерельною інформацією, зважаючи на рівні їх здібностей та пізнавальну активність. На відтворювальному рівні здобувачам освіти можна запропонувати

занотувати ключові поняття, положення, висновки, відповіді на поставлені запитання; знайти в тексті одного документу чи декількох цитати про певні історичні факти, події, явищ; заповнити міні-таблицю, схему індивідуально чи в ході колективного розбору документа; скласти простий план описаного в документах [125, с. 61].

Ще один ступінь – це перетворювальний. Тут учитель може пропонувати дещо складніші завдання, а саме: переказ чи ціла детальна розповідь учня після ґрунтовного аналізу документу чи декількох; формулювання головної ідеї, висновків документу; співставлення положень одного джерела з іншим чи теоретичним матеріалом (можливий самостійний підбір, групування виявлених фактів); складання розгорнутого (складного) плану, тез, конспекту; заповнення великих таблиць, схем; підготовка рефератів, доповідей [125, с. 61].

На творчо-пошуковому етапі вчителем повинні передбачатись саме пізнавальні завдання, які за своєю суттю будуть вже більш складними, ніж на попередніх двох рівнях. Такі завдання можуть полягати у зіставленні різних позицій, точок зору, положень низки історичних документів; самостійному виявленні критеріїв порівняльних таблиць, схем; доведенні власної точки зору, обговоренні певних аспектів описаного у джерелах (можливе проведення дебатів між старшокласниками); написання учнями творів, конкурсних робіт [125, с. 62].

Крім цього, український методист Ф. Левітас наголосив на тому, що вчителю історії варто створити «фонд документальних матеріалів», який він зможе активно використовувати на своїх уроках. Також він стверджував, що такий фонд має вміщувати в себе різноманітні історичні джерела, які обов'язково повинні бути об'єднані за періодами чи розділами навчальної програми. Джерела з історії України та всесвітньої мають бути згруповані окремо [125, с. 61].

Таким чином, робота на уроках історії з документальними джерелами позитивно впливає на школярів і сприяє швидшому закріпленню їх знань, розвитку аналітичних здібностей, вмінь відстоювати власну позицію, оцінювати значимість того чи іншого історичного джерела.

Все різноманіття завдань для учнів, яке методисти пропонують для роботи з історичними письмовими джерелами, найбільш активно використовується вчителями лише останні десяти років. Сучасні фахівці продовжують традицію використання на уроках історії документальних джерел та цікавих вправ для школярів.

Нинішніх дітей необхідно зацікавлювати, а вже потім навчати чомусь. Без бажання учнів навчатися не можливе ефективне засвоєння матеріалу, формування вмінь та навичок.

Уроки історії обов'язково повинні вміщувати в себе роботу з джерельною інформацією, яка формуватиме у школярів вміння критично мислити та висловлювати власну думку.

3. 2. Аналіз уроку історії України для 10 класу із використанням історичних джерел на тему: «"Україна на завершальному етапі війни (1944-1945 рр.)» / «Звільнення України від окупантів» (профільний рівень)

Точна назва даного уроку залежить від календарного планування самого вчителя навчальних предметів громадянської та історичної освітньої галузі. Означена тема займає центральну позицію останнього розділу курсу історії України в 10-му класі «Українські землі під час Другої світової війни» (1939-1945 роки). В залежності від кількості уроків та поставленої мети вчителем назва тема уроку може мати певні відмінності. Тому ми тут пропонуємо дві найрозповсюдженіші назви тем:

«Звільнення України від фашистських окупантів» або «Україна на завершальному етапі війни (1944-1945 рр).»

Перш за все нами були визначені очікувані результати. Таким чином, після цього уроку учні мають знати: 1) хронологічні рамки процесу звільнення України від фашистських окупантів в 1943-1944 роках; 2) території, де відбувалися звільнення України від фашистських окупантів. Окрім того, учні мають розуміти: 1) мотиви та причини звільнення України від фашистських окупантів в 1943 та 1944 роках із позицій різних сторін німецько-радянської війни; 2) поняття «Корсунь-Шевченківська операція», «Другий Сталінград», «Українська Головна Визвольна Рада», «депортація», «дивізія СС «Галичина» тощо. Також, учні мають вміти: 1) розташувати в хронологічній послідовності відомості про хід звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції; 2) показати на карті основні напрямки процесу звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції; 3) визначити наслідки звільнення України від фашистських окупантів.

Крім того, нами було визначено орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт (на уроці): 1) внести в синхронізовану хронологічну таблицю відомості про звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції та інші операції (на розсуд учителя); 2) позначити на контурній карті територію поступового звільнення України від фашистських окупантів, станом на 1943 та деякі місяці 1944 року, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції.

Відповідно, це дало можливість сформулювати мету уроку: 1) сформулювати у здобувачів загальної середньої освіти цілісне уявлення про розвиток подій на території України в 1943-1944 років, під час звільнення України від фашистських окупантів та, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції під час німецько-радянської війни; 2) розвивати

вміння використовувати раніше набуті знання для синтезу інформації з кількох історичних джерел у рамках формування у здобувачів загальної середньої освіти інформаційної, логічної та аксіологічної компетентностей; 3) працювати на формуванням у здобувачів загальної середньої освіти інформаційної та просторової компетентностей під час роботи з картою, документами таблицями; 4) виховувати почуття патріотизму, поваги до вітчизняної історії.

Виходячи з навчального плану, структури курсу та визначених нами вище завдань типом цього уроку нами визначено урок засвоєння нових знань.

До обладнання уроку доцільно підготувати, зокрема, мультимедійну презентацію «Звільнення України від фашистських окупантів» та / або «Корсунь-Шевченківської стратегічної операції», відеоролик «Звільнення України», фрагменти історичних документів «Із заяви свідка Горбачової Н. Т про знищення невлучними злочинцями радянських людей у Бабиному Яру гір. Київ 28 листопада 1943 р», «Зі звіту уповноваженого міністра окупованих східних областей при групі армій Південь», Настінна карта «Друга світова війна», атласи, телевізійна панель, комп'ютер, статистичні дані «Україна в Другій світовій війні».

Дана актуальна тема значно виграла б в умовах реалізації ряду таких міжпредметних зв'язків. Зокрема, вона має безпосередній зв'язок з вивченням в рамках курсу всесвітньої історії теми «Друга світова війна. Світ після Другої світової війни»

Сам урок традиційно починається з організаційного моменту. Також з допомогою першого слайду підготовленої мультимедійної презентації ми оголошуємо тему та визначену мету уроку.

Період мотивації навчальної діяльності доцільно почати з такого чи подібного вступу. В історії кожної держави є події, які її народ не може і не має права забути. Такою подією для України є Друга світова війна. Це найскладніший, найтрагічніший і водночас найгероїчніший її період.

Страшні роки окупації залишили болючі спогади про спалені села, зруйновані міста, скалічені долі мільйонів людей.

Назавжди у людській пам'яті залишаться Бабин Яр, Велика Буда, єврейські гето, виснажлива праця і постійний страх людей .

Сьогодні на нашому уроці ми ознайомимося зі шляхом звільнення України від окупації.

Четвертий етап уроку «Актуалізація опорних знань учнів» починається з демонстрації нами другого слайду, де у формі бліц опитування здобувачі загальної середньої освіти пригадують основні події 1941 – 1942 рр. за таким чи подібними запитаннями:

1. Коли відбувся напад Німеччини на СРСР?
2. Яке місце посідала Україна в планах окупантів?
3. Поясніть термін «блискавична війна».
4. Які території України першими зазнали на собі гніт німецького окупаційного режиму?
5. Чи здійснювалася евакуація підприємств з України?

Виклад нового матеріалу (п'ятий етап уроку) починається з проблемного завдання (Слайд 3) «Яке стратегічне та ідеологічне значення мали Сталінградська та Курська битви для подальшого перебігу воєнно-політичних подій Другої світової війни?»

Вчитель спочатку робить певний вступ, як наприклад: «шановні учні на початку нашої з Вами роботи перед нами стоїть питання відповідь на яке ми маємо отримати проаналізувавши протягом уроку події 1943 – 1944 рр.»

Потім учитель розповідає про основні події: «Відповідно до плану Ставки на початку 1943 р. потужний наступ радянських військ розпочався в напрямку Донбасу й Харкова.

Червоної армії вдалося визволити ряд північно-східних районів Донбасу й м. Харків. 19 лютого 1943 р. з району Краснограда й Красноармійська німецькі війська завдали по радянських військах

танкових ударів. До 15 березня в жорстоких боях було вбито і поранено 156 тис. радянських солдат і офіцерів. 16 березня 1943 р. німецькі війська знову захопили Харків, а 18 березня — Белгород».

Наступним етапом роботи на уроці є складання таблиці «Початок визволення території України» (слайди 4-6). Вона може мати такий або подібний вигляд:

Дата	Подія
19 листопада 1942 р. — 2 лютого 1943 р.	Сталінградська битва поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР
18 грудня 1942 р.	Звільнення першого населеного пункту Української РСР — село Півнівка Ворошиловградської області
Січень — початок березня 1943 р.	Наступальні операції радянських військ, у ході яких було звільнено значну частину Донбасу. 16 лютого уперше звільнено Харків
19 лютого — 25 березня 1943 р.	Контрнаступ німецько-фашистських військ із району Краснограда та Красноармійська Харківської області, втративши Харків та Белгород, радянські війська героїчними зусиллями зупинили ворога
5 липня — 23 серпня 1943 р.	Курська битва, у ході якої було звільнили Лівобережну Україну та Донбас (23 серпня 1943 р. остаточно звільнено Харків)
Вересень— листопад 1943 р.	Героїчна битва за Дніпро (за форсування Дніпра та небачений героїзм 2 438 радянським воїнам були удостоєні звання Героя Радянського Союзу)
6 листопада 1943 р.	Визволення Києва

Після створення таблиці учні мають відповісти на ряд запитань, наприклад таких: 1) Яке стратегічне значення для військ Червоної армії

мало оволодіння столицею України? 2) Як ви вважаєте, чому Сталін наполягав на звільненні Києва за будь-якої ціни до 6 листопада 1943 р.?

Після цього відбувається перегляд відеофрагменту «Визволення України», а потім робота з історичними документами. В залежності від рівня навчальних досягнень учнів та рівня сформованості їх предметно-історичних компетентностей учні самостійно або з допомогою вчителя опрацьовують текст документів і відповідають на запитання.

Перший документ – це витяг із заяви свідка Горбачової Н. Т. про знищення німецькими злочинцями радянських людей у Бабиному Яру гір. Київ 28 листопада 1943 р.

...У період тимчасової окупації м. Києва я проживала у Києві на вул. Тираспільській, буд. № 55, кв. 2. Моє місце проживання недалеко від місця, званого Бабиним Яром.

22 вересня 1941 р. я особисто бачила, як протягом цілого дня в Бабин Яр пройшло близько 40 вантажних автомашин, які були переповнені єврейським населенням — чоловіками, жінками та дітьми, причому деякі жінки тримали на руках немовлят.

Я та ще кілька жінок, які мешкають поблизу Бабиного Яру, непомітно для німецької охорони, наблизилися до місця, де зупинялися автомашини та завантажувалися привезені на них люди. Ми побачили, що за метрів 15 від початку Бабиного Яру німці змушували роздягатися привезених ними євреїв і наказували їм бігти вздовж яру, розстрілюючи з автоматів і кулеметів. Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру перебували як розстріляні, а й поранені, і навіть живі діти. Все ж німці робили закопування яру, причому було помітно, як невеликий шар землі ворухився від руху живих людей.

Багато людей, передчуваючи свою загибель, непритомніли, рвали на собі одяг і волосся, падали до ніг німецьких солдатів, але у відповідь отримували від них удари палицями.

Розстріли євреїв тривали протягом кількох днів.

ЦДАОР СРСР, ф. 7021. оп. 65, д. 6. л. 11 – 12.

Другий документ: «Зі звіту уповноваженого міністерства окупованих східних областей за групою армій «Південь» капітана Коха про руйнування м. Києва» (м. Київ, 5 жовтня 1941 р.)

...Пожежа Києва 24—29 вересня 1941 р. зруйнувала саме центр міста, тобто найкрасивішу і найвеличнішу його частину — з двома найбільшими готелями, головним поштамтом, радіоцентром, телеграфом та кількома універмагами. Пожежею уражено простір близько 2.кв. км, без даху над головою залишилося близько 50 тис. осіб; вони подекуди розміщуються в залишених квартирах. На покарання за явний саботаж 29—30 вересня знищено євреїв міста, загалом (за даними оперативних команд СС) близько 35 тис. осіб, половина яких — жінки...

ЦДАОР СРСР, ф. 7445, оп. 2, д. 138, арк. 269. Переклад з німецької мови

Далі ці історичні джерела обговорюються з допомогою таких запитань: 1) Коли створені дані документи? 2) Хто автор цих документів? 3) Про, що свідчать прочитані Вами документи ?

Згідно з тематикою нашої кваліфікаційної роботи ми більше уваги приділяємо вивченню теми «Визволення Правобережної та Південної України».

Учні самостійно опрацьовують матеріал таблиці після чого виконують поставлене перед ними завдання.

(Слайди 7-14)

Дата	Подія
24 грудня 1943 р. — 29 лютого 1944 р.	Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська (в оточенні опинилися 11 ворожих дивізій кількістю 80 тис. осіб) , Рівненсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька операції
4 березня —	Проскурово-Чернівецька, Умансько-Ботошанська,

середина квітня 1944 р.	Березнегувато-Снігірівська, Одеська операції. У результаті цих наступальних операцій було звільнено Правобережну й Південну Україну. 26 березня 1944 р. радянські війська вийшли на кордон із Румунією, 8 квітня 1944 р. — на кордон із Чехо-Словаччиною
8 квітня - 12 травня 1944 р.	Кримська наступальна операція, яка завершилася визволенням Криму

Обов'язково ця робота завершується обговорення, наприклад, за такими запитаннями: 1) Назвіть основні наступальні операції Червоної армії з визволення Правобережної та Південної України. Укажіть їх результати; 2) Покажіть на карті територію України, яка була визволена на середину 1944 року.

Шостий етап уроку передбачає проведення узагальнення та систематизацію знань (слайд 15). Учитель має провести певний висновок: Ось і добігає завершення наш урок і ми з Вами маємо дати відповідь на проблемне питання яке стояло перед нами на початку нашого уроку. Викладач повторює питання після чого учні на основі опрацьованих на уроці матеріалів дають відповідь.

Рефлексію доцільно проводити з допомогою інтерактивної вправи, наприклад, «Сьогодні на уроці я дізнався (дізналася)»

Наприкінці уроку, окрім проведення оцінювання навчальних досягнень здобувачі загальної середньої освіти учитель природньо проводить інструктаж домашнього завдання. Окрім, наприклад, опрацювання матеріалу конспекту, учні мають підготуватися до контрольної роботи за темою «Україна в роки Другої світової війни».

ВИСНОВКИ

У першому розділі магістерської роботи проведено аналіз історіографії та вивчено джерельну базу щодо подій, пов'язаних з Корсунь-Шевченківською операцією. Встановлено, що дослідження цієї теми знаходить відображення як в вітчизняних, так і в зарубіжних історичних дослідженнях. Серед відомих радянських дослідників можна виділити (Грилев А.Н., Гордієнко М.К., Глібов Д.Є., Воронцов Т.Ф., Василевський А.М.), серед українських (В. Березинського, В. Грицюка, В. Колечкіна, І. Муковського, О. Лисенка, Л. Овсієнко, Т. Полякову, А. Сала, С. Сидорова, П. Степенькіну.)та зарубіжних дослідників (Н.Цеттерлінг, Еріха фон Манштейн) Розглянуті різноманітні підходи до вивчення подій, а також визначені основні напрями досліджень та питання, які залишаються відкритими.

Аналіз джерельної бази підтверджує різноманітність підходів та інтерпретацій подій Корсунь-Шевченківської операції, що створює простір для подальших досліджень та розкриття невивчених аспектів цієї важливої події.

Другий розділ магістерської роботи присвячений вивченню військової операції, розглянутої як важливий етап у визволенні України під час Другої світової війни. Хронологічні межі Корсунь-Шевченківської операції охоплюють 1943р.(підготовчий етап), а також 1944р.(з 24 січня – початок наступу Першого Українського фронту; 17 лютого – капітуляція залишків військ Вермахту. У ході цієї операції з німецької сторони було втрачено близько 60 тис. військових, а з радянської сторони близько 80 тис. Хоч ця перемога і була зі значними втратами з боку Червоної армії, але їй вдалося закріпитися в центральній частині України, відкинувши війська Вермахту від Дніпра. У зв'язку з цим, радянські війська, після даної операції, зможуть розгорнути наступ

на захід і південний захід до кордонів Радянського Союзу. Загалом, для Червоної армії створилися сприятливі умови для подальших операцій на території Правобережної України, а також визволення всього півдня України від гітлерівських окупантів.

Третій розділ магістерської роботи досліджує роль історичних джерел у дидактичному забезпеченні теми «Україна на завершальному етапі війни (1944-1945 рр.)» у шкільному курсі історії України в 10-му класі. Визначено, що історичні джерела мають велике значення для формування інформаційної компетентності учнів та глибокого розуміння історичних подій.

На основі аналізу уроку історії для 10-го класу з використанням історичних джерел розкрито можливості ефективного використання цих матеріалів для підвищення якості навчання та розуміння важливих етапів історії України.

Отже, магістерська робота засвідчує важливість та актуальність вивчення подій Корсунь-Шевченківської операції та їх відображення в історіографії. Дослідження також підтверджує значущість використання історичних джерел у шкільному навчальному процесі для формування повноцінного історичного світогляду учнів. Робота ставить перед собою завдання поглибленого розуміння та дослідження інших аспектів теми та вдосконалення методик викладання історії у навчальних закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андронников Н. Танковые армии в сражениях на Правобережной Украине (Зимой и весной 1944 г.). *Военно-исторический журнал*. 1964. № 4. С. 20-31.
2. Бахмут А.І. Допомога місцевого населення військам Червоної армії під час Корсунь-Шевченківської операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 186 –193.
3. Бахмут А. Корсунь-Шевченківський меморіальний комплекс. *Черкащина в контексті історії України: матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.)*. Черкаси, 2005. С. 413–417.
4. Бегельдинов Т. Пике в бессмертие: (хроника подвига летчиков-штурмовиков). Алматы: Жазушы, 2000. 256 с.
5. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 - 1945. Киев : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
6. Белень А.И. Непрístupная крепость Корсунь-Шевченковская битва. Киев: Политиздат Украины, 1989. С. 199-204.
7. Бережинський В.Г. Досвід бойового застосування артилерії в Корсунь-Шевченківській операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 57–74.
8. Бережинский В.Г, Лищавский В.Г., Шумилко Л.М. Корсунь-Шевченковская операция (24 января - 17 февраля 1944 года). Киев : НИЦГП ВС Украины, УИВИ, 2003. 56 с.

9. Бережинський В.Г., Короткин Ю.Г., Сидоров С. В. Корсунь-Шевченківська операція (24 січня - 17 лютого 1944 года). *Патріот України*. Київ : НВА «Книга Пам'яті України», 2004. С. 64–77.
10. Бережинский В.Г., Сало А.Я. Ледовое побоище (К 60-летию Корсунь-Шевченковской операции 24 января - 17 февраля 1944 года). Киев : НИЦГП ВС Украины, УИВИ, 2003. 294 с.
11. Бешанов В.В. Десять сталинских ударов. Москва : АСТ, Минск.: Харвест, 2005. 768 с.
12. Бирюков Н.И. Трудная наука побеждать. М.: Воениздат, 1968. 272 с.
13. Богаерт М.М. Участь 5 добровільної штурмової бригади СС «Валлонія» в Корсунь-Шевченківській операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 83 - 89.
14. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941 1945. Краткий военно-исторический очерк: В 2 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. Москва : Воениздат, 1958. Т. 2: (Январь 1944 г. сентябрь 1945 г.). 340 с.
15. Болдырев И. На правом берегу Днепра (Авиационное обеспечение Корсунь-Шевченковской операции). *Авиация и космонавтика*. 1969. № 2. С. 28-29.
16. Бронетанковые войска Советской Армии в боях за Родину. *Военно-исторический очерк: В 2-х частях* / Военная академия бронетанковых войск. Москва, 1965. Ч. 2. 768 с.
17. Бухнер А. 10 Сталинских ударов глазами немцев. Москва : Яуза-Пресс, 2009. 384 с.
18. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Сборник статей. Москва: Воениздат, 1956. 624 с.
19. Василевский А.М. Дело всей жизни. Москва: Политиздат, 1978. 552 с.

20. В большом наступлении. Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. Москва : Воениздат, 1964. 495 с.
21. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. Краткая история. Москва : Воениздат, 1984. 561 с.
22. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. Кн. 3: Освобождение. Москва : Наука, 1998. 509 с.
23. Винокур Л.А. 7-я гвардейская идет на Запад. Волгоград: Кн. изд-во, 1964. 269 с.
24. Власов В. С. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. №6. С. 3–9.
25. Внутских В.М. Зимняя кампания 1944 г. (январь - май 1944 г.). *Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг.* Москва : Воениздат, 1961. С. 599 - 658.
26. Военное искусство во второй мировой войне (Стратегия и оперативное искусство) / И.Х. Баграмян, С.П. Иванов. Москва : ВАГШ ВС СССР им. К.Е. Ворошилова, 1973. 793 с.
27. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. (краткий очерк). Москва: Воениздат, 1954. 431 с.
28. Воробьев Ф.Д., Кравцов В.М. Окружение и уничтожение Корсунь-Шевченковской группировки немецко-фашистских войск Великая Отечественная война Советского Союза 1941-1945 гг. Краткий военно-исторический очерк. Москва: Воениздат, 1961. С. 267-271.
29. Воробьев Ф.Д. Освобождение Правобережной Украины. Москва: Госполитиздат, 1945. 48 с.
30. Воронцов Т.Ф. Героическая страница войны Корсунь-Щевченковская битва. КИЕВ : Политиздат Украины, 1989. С. 93-99.

31. Вторая мировая война. Итоги и уроки. Москва : Воениздат, 1985. 448 с.
32. Вторая мировая война 1939 - 1945 гг. Военно-исторический очерк / Под ред. С.П. Платонова. Москва : Воениздат, 1958. 931 с.
33. Гвардейская танковая / Ф.И. Высоцкий, М.Е. Макухин, Ф.М. Сарычев, М.К. Шапошников. Москва : Воениздат, 1963. 246 с.
34. Герои-освободители Черкащины. Днепропетровск: Промінь, 1980. 357 с.
35. Глебов Д.Е. Гвардейцы на переднем плане Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 47-53.
36. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. Москва : Госполитиздат, 1952. 280 с.
37. Гордиенко М.К. 4-я гвардейская и 53-я армии 2-го Украинского фронта в операции на окружение и уничтожение корсунь-шевченковской группировки немецко-фашистских войск 24.1 - 17.2.1944 г.: Дис. ... канд. воен. наук. Москва, 1957 287 с.
38. Гороховський Е. «Котел» для есэсовських дивізій. *Наша держава*. 2004. № 14.
39. Грехнев П.И. И храбрость и мастерство (Участие 9-го Воронежского истребительного авиационного корпуса войск ПВО страны в Корсунь-Шевченковской операции). *Вестник ПВО*. 1974. № 2. С. 81-83.
40. Грицюк В. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 107 - 116.
41. Грылев А.Н. Днепр Карпаты Крым. *Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году*. Москва : Наука, 1970. 352 с.
42. Грылев А.Н. За Днепром. Освобождение Правобережной Украины (январь-апрель 1944 г.). Москва : Военидат. 1963. 228 с.

43. Грылев А.Н. Корсунь-Шевченковская операция. *Военная мысль*. 1954. № 2. С. 39-51.
44. Грылев А.Н. Сокрушительный удар на Юге. *Военно-исторический журнал*. 1974. № 2. С. 19-30.
45. Грылев А.Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине. Второй удар Советской Армии. (1944 г.) Москва : Воениздат, 1953. 119 с.
46. Грылев А. Н. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине - второй удар. *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941– 1945 гг.*: Сборник статей. Москва: Воениздат, 1956. С. 283-310.
47. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. Москва: Воениздат, 1993. 416 с.
48. Гриценко А. П. Досвід умов формування професійної компетентності майбутніх учителів історії. *Наукові записки. Серія "Психолого-педагогічні науки" (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)* / за заг. ред. проф. Є. І. Коваленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2019. № 2. С. 119-124/
49. Гриценко А.П. Використання ігор під час роботи з інформаційними ресурсами на уроках історії в старших класах. *Ігри у навчанні історії в школі* / Автор-упор. К.О. Баханов. Харків: Вид. група «Основа», 2013 С. 66-74. (Б-ка журн. «Історія та правознавство». Вип. 10(130)).
50. Гриценко А. П. *Всесвітня історія. 7 клас (до підручника О. І. Пометун, Ю.Б. Малієнко)*. Харків : Вид. група «Основа», 2016. 72 с. (Серія «Мій конспект»).
51. Гриценко А.П. Історіографія проблеми використання інформаційних ресурсів у практиці навчання історії. *Освітологічний*

дискурс: електронне наукове фахове видання. К.: КУБГ, 2015. № 3 (11).
С. 70-80. URL:

http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/260#.VYz_qxvtmko.

52. Гриценко А. П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX-XX ст. *Сіверщина в історії України*. Зб. наукових праць. Вип. 7. Київ – Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2014. С. 249 – 252. URL:

http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviu_2014_7_62

53. Гриценко А. П. *Усі уроки «Всесвітня історія». 7 клас*. Х.: Вид. група «Основа», 2015. 190[2] с.

54. Гриценко А. П. *Усі уроки «Всесвітня історія». 8 клас*. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 174[2] с.

55. Гриценко А. П. *Усі уроки «Всесвітня історія». 9 клас*. Харків: Вид. група «Основа», 2016. 235 [5] с.

56. Гриценко А.П. *Усі уроки до курсу «Історія України». 10 клас*. Стандартний та академічний рівні. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 221[3] с.

57. Гриценко А. П. *Усі уроки до курсу «Всесвітня історія». 10 клас*. Стандартний та академічний рівні. Харків: Вид. група «Основа», 2012. 239[1] с.

58. Гриценко А. П. *Формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у процесі фахової підготовки: монографія*. Суми: ФОП: Цьома С. П., 2021. 358 с. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2076> (дата звернення 22.10.2023).

59. Грицюк В. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції. *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. статей / Відп. ред. О.Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. Вип. 13. С. 107 – 116.

60. Грушецкий И.С. Народ и армия Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 59-76.

61. Гуркин В.В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941 – 1945 гг. Новые аспекты. *Военно-исторический журнал*. 1999. № 2. С. 1 – 13.

62. Давиденко Г. І. А.П. Савельєв — керівник групи парламентарів червоної армії під час Корсунь-Шевченківської операції. *Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії / Автори-упорядники: А. Ю Чабан., П. І. Степенькіна. Корсунь-Шевченківський : Видавничий дім «Всесвіт», 2014. С. 209. <https://eprints.cdu.edu.ua/870/1/rorsyn.pdf>*

63. Давтян С.М. Пятая воздушная. Военно-исторический очерк боевого пути 5-й воздушной армии в годы Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1990. 273 с.

64. Дегрелль Л. Штурмовая бригада СС. Тройной разгром. Москва : Яуза-Пресс, 2012. 288 с.

65. Домановський А. М. Історія української культури: навчально-методичний посібник. URL: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/books_ua/ukr_kult.html (дата звернення 22.09.2023).

66. Доповідь про наступальну операцію 27 армії по оточенню та знищенню корсунь-шевченківського угруповання противника з 26 січня по 17 лютого 1944 р. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (далі – ЦАМО РФ). Ф. 381. Оп. 2378. Спр. 288.

67. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. Москва, 1969. 350 с.

68. Елисеєв В. Способы окружения крупных группировок противника. (По опыту операций советских войск 1944 г.). *Военно-исторический журнал*. 1977.– № 5. С. 89 –95.

69. 172. Елисеєв В., Михалев С. Окружение под Корсунь-Шевченковским Военные знания. 1994. №1. С. 2 - 3.

70. 116. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 3 т. 9-е изд.— Т. 3. Москва : АПН, 1988. —351 с.
71. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2013. 416 с.
72. Завизион Г.Т., Корнюшин П.А. И на тихом океане. Военно-исторический очерк о боевом пути 6-й гвардейской танковой армии. Москва : Воениздат, 1967. 255 с.
73. Задорожна Л. В. Методика використання історичних документів на уроках історії в загальноосвітній школі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія і методика навчання історії». Київ, 2005. 21 с.
74. Заев Д.И. Танки встретились в Звенигородке Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 114-123.
75. Залєвський В. В. Мемуари учасників Другої світової війни як джерело до вивчення Корсунь-Шевченківської операції (24.01 – 17.02. 1944). *Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова*. Одеса, 2010. Вип. 21. С. 219-232. С. 223. <http://zif.onu.edu.ua/article/view/65336/60593>
76. Захаров М.В. Канни на Днепре. *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 13–15.
77. Захаров М.В. Путь к победе Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 32-40.
78. Захаров Ю.Д. Генерал армии Н.Ф. Ватулин. Москва : Воениздат, 1985. 192 с.
79. Зельницький В.А. Інженерні війська в Корсунь-Шевченківській операції (24.01. - 17.02.1944 р.). *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 103 - 107.

80. Зі спогадів командира мотобригади СС «Валлонія» Леона Дегрелля: Пер. з фламанд. М.М. Богаерта. *Корсунський часопис*. 2004. № 11. С. 24-28.

81. Иванов П. Маневр и бой на окружение (Оперативно-тактическая заметки по опыту войны). *Военная мысль*. 1944. № 8 9. С. 3-12.

82. Иванов П. Новый Сталинград и маневр на окружение (Уничтожение Корсунь-Шевченковской группировки немцев войсками 1-го и 2-го Украинских фронтов в январе феврале 1944 г.). *Агитатор и пропагандист Красной Армии*. 1944. № 9. С. 20-29.

83. Ивановский А. Утерянные победы Красной Армии. Москва : Яуза, Эксмо, 2007. 354 с.

84. Історичне джерелознавство: Підручник / Автори-упорядники: Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко; Гол. ред. С. В. Головка. Київ: Либідь, 2002. 488 с.

85. История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: в 2 т. / Военная академия бронетанковых и механизированных войск. Т. 2: Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии в третьем и четвертом периодах Великой Отечественной войны. Москва, 1953. 484 с.

86. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941 1945: В 6-ти тт. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Т. 4: Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.). Москва : Воениздат, 1962. 738 с.

87. Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ / В.Б. Толубко, М.І. Рибак, С.В. Сидоров та ін. Київ : НАОУ, 2003. 328 с.

88. История военного искусства: Вып. 1–5 / ВВА им. К.Е. Ворошилова. Вып. 5. Сборник материалов по истории военного

искусства в Великой Отечественной войне: В 4-х т. Т. 4: Третий период войны (1944). Москва: Воениздат, 1955. 378 с.

89. История военного искусства: В 3 кн. / Военная академия им. Фрунзе. Кн. 3: Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944 – 1953 гг.). Москва: Воениздат, 1961. 727 с.

90. История второй мировой войны 1939 1945: В 12-ти т. / Ин-т военной истории МО СССР, Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т всеобщей истории АН СССР, Ин-т истории СССР АН СССР Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. Москва, 1973 1982. 536 с.

91. История военного искусства: В 3 кн. / Военная академия им. Фрунзе. Кн. 3: Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944 - 1953 гг.). Москва : Воениздат, 1961. 727 с.

92. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. Москва : Воениздат, 1957. 416 с.

93. Казаков К.П. Всегда с пехотой, всегда с танками. *Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны.* Москва : Воениздат, 1973. 296 с.

94. Калачев И.Г., Краснов И.И. Бронетанковые и механизированные войска в операциях по освобождению Правобережной Украины и Крыма. Москва : Воениздат, 1958. 200 с.

95. Карель П. Восточный фронт. В 2 кн. Кн. 2. Выжженная земля. 1943 - 1944. Москва : Эксмо, 2008. 560 с.

96. Карпушин И. Работа транспорта и организация подвоза материальных средств в Корсунь-Шевченковской операции. *Военно-исторический журнал.* 1984. № 2.

97. Кларк А. План «Барбаросса». Крушение Третьего рейха. 1941 - 1945. Москва : Центрополиграф, 2004. 620 с.
98. Клименко Т. А. Корсунь-Шевченківська операція за документальними джерелами Державного архіву Черкаської області. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 35-40. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2015_3_5
99. Ковальський С. От Днепра до Прута (Тыловое обеспечение Корсунь-Шевченковской операции). *Тыл и снабжение Красной Армии*. 1964. № 4. С. 85-89.
100. Конев И.С. В безудержном порыве Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 12-31.
101. Конев И.С. Записки командующего фронтом, 1943-1944 гг. Москва: Наука, 1972. 368 с.
102. Конев И.С. Записки командующего фронтом. Москва : Воениздат, 1991. 602 с.
103. Конев И.С. Корсунь-Шевченковская операция. *Военно-исторический журнал*. 1969. № 2. С. 49-65.
104. Конев И. С. Операции на окружение. *Военно-исторический журнал*. 1976. № 7. С. 70-80.
105. Конев І.С. У нестримному пориві. *Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії / Автори-упорядники: А. Ю Чабан., П. І. Степенькіна*. Корсунь-Шевченківський : Видавничий дім «Всесвіт», 2014. С. 17 - 18. <https://eprints.cdu.edu.ua/870/1/rorsyn.pdf>
106. Колечкін В. Авіація в боях під Корсунь-Шевченківським у лютому 1944 року. *Авіація і час*. 2004. № 5. С. 36-39; № 6 С. 34 - 37.
107. Концепція «Нова українська школа». Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 22.09.2023).

108. Кораблев А. Корсунь-Шевченковская операция 1944 г. (Пособие по военноисторической поездке в район Корсунь-Шевченковского). Москва : Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1948. 68 с.
109. Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України. Київ: Алерта, 2006. 412 с.
110. *Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії / Авторі-упорядники: А. Ю Чабан., П. І. Степенькіна. Корсунь-Шевченківський : Видавничий дім «Всесвіт», 2014. 326 с., іл. С. 7.*
<https://eprints.cdu.edu.ua/870/1/rorsyn.pdf>
111. Корсунь-Шевченківська битва / Ред. колегія: М. Захаров, В. Сіробаба, О. Стешенко, Г. Суховершко; Худож. Д. Лукомський. Київ : Політвидав України, 1968. 261 с.
112. Корсунь-Шевченковская битва / Сост. А. Стешенко, В. Мыслюк, А. Лыщенко. 3-е изд., перераб. Київ : Политиздат Украины, 1983. 269 с.
113. Корсунь-Шевченковская битва / Сост. Н.И. Береза, В.П. Мыслюк, Б.П. Педченко. 4-е изд., доп. Киев : Политиздат Украины, 1989. 261 с.
114. Корсунь-Шевченковская операция. *Военная энциклопедия*. Москва : Воениздат, 1999. Т. 4. С. 216 - 218.
115. Корсунь-Шевченковская операция. *Сборник материалов по изучению опыта войны (Упр. по исп. опыта войны ГШКА)*. 1944. № 14. С. 3-26.
116. Корсунь-Шевченковская операция. *Военно-исторический журнал*. 1964. № 2.
117. Корсунь-Шевченковская операция в документах (24 января - 17 февраля 1944 г.). *Военно-исторический журнал*. 1984. № 2.

118. Котелкин В.А. Советская артиллерия в Корсунь-Шевченковской операции. *Артиллерийский журнал*. 1953. № 2. С. 42 - 45.
119. Крайнюков К.В. Оружие особого рода. Москва : Мысль, 1984. 591 с.
120. Краснов И. Бронетанковые войска в операциях на окружение и уничтожение. *Военно-исторический журнал*. 1966. № 4. с. 24 - 36.
121. Красовский С.А. Хозяева неба Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 54 - 58.
122. Кубенко І. М. Що таке компетентність і як її розуміють в освіті. *Теорія та методика управління освітою*. 2010. Вип. 1. URL: <http://umo.edu.ua/subdomains/do/tme/docs/Dod/1.../kubenko.pdf> (дата звернення 22.09.2021).
123. Кунов К. Свинцовый ливень Восточного фронта. М.: Яуза-пресс, 2009. 256 с.
124. Курочкин П.М. Связь в стрелковом корпусе при окружении и уничтожении вражеских группировок. *Связь Красной Армии*. 1945. № 7 С. 24-27.
125. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Практикум для вчителя. Харків: Вид. група «Основа», 2007. 112 с. (Б-ка журн. «Історія та правознавство», Вип. 6 (42)).
126. Лисенко О.Є. Корсунь-Шевченківська битва. *Безсмертя. Книга Пам'яті України : 1941–1945 рр.* Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 322–323.
127. Лішавський В.Г. Оточення та знищення німецько-фашистського угруповання під час Корсунь-Шевченківської операції один з яскравих проявів воєнного мистецтва в роки Великої Вітчизняної війни. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 3-14.

128. Макаров В.Д., Корнієнко В.В. Військово-Повітряні Сили в Корсунь-Шевченківській операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 98-102.

129. Маневич Е.Д., Бенедиктов И.К. От Сталинграда до Вены / Под общ. ред. А.Т. Шепилова. Москва : Воениздат, 1949. 192 с.

130. Манштейн Э. фон. Из жизни солдата. Москва: Феникс, 2000, 320 с.

131. Манштейн Э. Утерянные победы. Москва :: АСТ; Санкт-Петербург : Terra Fantastica,, 1999. 896 с. (Серия: «Военно-историческая библиотека»).

132. Марш 5-й гвардейской танковой армии. *Сборник материалов по изучению опыта войны* (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии). 1944. № 9. С. 59-74.

133. Матвиенко И.К. Страницы героической борьбы. *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 189-198.

134. Мерцалов А.Н. Западногерманские историки и мемуаристы о второй мировой войне. Москва : Наука, 1967. 203 с.

135. Мировая война 1939–1945: Сб. статей: Пер. с нем. А.А. Веселовского, А.И. Дьяконова. Москва : Издательство иностранной литературы, 1957. 540 с.

136. Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего рейха». Смоленск: Русичи, 1995. 320 с.

137. Мицик Ю. Бої у Корсунському «котлі» 1944 року в мемуарах фельдмаршала Манштейна. *Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії / Автори-упорядники: А. Ю Чабан., П. І. Степенькіна*. Корсунь-Шевченківський : Видавничий дім «Всесвіт», 2014. С. 138 - 139. <https://eprints.cdu.edu.ua/870/1/rorsyn.pdf>

138. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка: навчальний посібник. URL: <https://westudents.com.ua/knigi/347-pedagogka-moyseyuk-n.html> (дата звернення 22.09.2021).

139. Мороз П. В., Мороз І. В. Вступ до історії: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка, 2018. 176 с. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/wa-data/public/site/books2/pidruchnyky-5-klas-2018/03-istoriya-5-klas/history-moroz-5.pdf> (дата звернення 22.09.2023).

140. Мороз П. В. Формування компетентностей учнів основної школи у навчанні всесвітньої історії : методичні рекомендації. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2017. 21 с.

141. Мощанский И. Разгром под Черкассами. Корсунь-Шевченковская наступательная операция 24 января - 17 февраля 1944 года. Москва : ООО «БТВ-МН», 2005. 78 с.

142. Мощанский И. 1944-й... От Корсуня до Белграда. Москва : Вече, 2008. 256 с.

143. Мощанский И.Б. Освобождение Правобережной Украины. Москва : Вече, 2011. 320 с.

144. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы: путеводитель. 2-е изд. Днепропетровск: Промінь, 1976. 95 с.

145. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. 568 с.

146. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.: В 3 т.: Пер. с нем. Москва : Воениздат, 1976. Т. 3: Война на два фронта. 416 с.

147. Немеркнущий подвиг. *Советский воин*. 1964. № 4. С. 23.

148. Никишов Д. Развитие прорыва подвижными соединениями. *Военная мысль*. 1944. № 4. С. 3-13.

149. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції: Пер. з нім. / Підготовлено до друку Степенькіною П.Я. *Корсунський часопис*. 2004. № 11. С. 19-23.

150. Нинов В. Корсунь-Шевченковская битва. *Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. Освобождение Европы*. Москва : АСТ, 2005. С. 421-480.

151. Новиков А.А. В сражениях за Днепром. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 4. С. 63 - 69.

152. Огарев П. Враг не прошел (О боевых действиях 25-й гвардейской стрелковой дивизии в Корсунь-Шевченковской операции). *Военный вестник*. 1969. № 1. С. 16–19.

153. Огарев П. Танковые и механизированные корпуса в армейских наступательных операциях Советской Армии в Великой Отечественной войне. *Военная мысль*. 1961. № 9. С. 55–68.

154. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: В 4 т. Москва : Воениздат, 1958-1959. Т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь-декабрь 1944). Москва : Воениздат, 1958. 840 с.

155. О саперах истребителях танков. *Информационный бюллетень (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной армии)*. 1944. № 17. С. 36-40.

156. О штурмовых батальонах. *Информационный бюллетень (Управление по использованию опыта войны Генерального штаба Красной армии)*. 1944. № 17. С. 13-30.

157. Оборонительный бой 22-го огнеметного батальона (По материалам 1-го Украинского фронта. На примере Корсунь-Шевченковской операции в феврале 1944 г.). *Сборник тактических примеров по опыту Отечественной войны (Отд. по использованию опыта войны Ген. штаба Красной Армии)*, 1944. № 9. С. 92-95.

158. Овчаренко И.В. 5-й Донской. Ростов на Дону: Кн. изд-во, 1968. 104 с.
159. Овсієнко Л. Г. Корсунь-Шевченківська операція. Хроніка подій. *Корсунський часопис*. 2004. № 11. С. 3 - 10.
160. Овсієнко Л. Г. Визволення Корсунського району від німецьких військ у ході Корсунь-Шевченківської наступальної операції (за матеріалами ЦАМО РФ). *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 176 185.
161. Огнєв В.О. Дії артилерії в Корсунь-Шевченківській операції (24.01 17.02.1944 р.). *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 44 - 56.
162. Ордена Ленина стрелковая. (Боевой путь 359-й стрелковой дивизии). Пермь: Кн. изд-во, 1967. 208 с.
163. От волжских степей до австрийских Альп. Боевой путь 4-й гвардейской армии. Москва : Воениздат, 1971. 256 с.
164. Панин М. Корсунь-Шевченковская операция. *Военно-исторический журнал*. 1979. № 2. С. 64–66.
165. Пилявець Р. Значення та характерні особливості Корсунь-Шевченківської наступальної операції 1944 року у світлі історіографічної спадщини. *Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал* 2014. Випуск № 3 (5). С. 51. https://vim.gov.ua/pages/journal_files/08.10.2014/pdf/VIM_5_51-70.pdf (с. 51 – 70).
166. Петров Н. Корсунь-Шевченковская операция. *Военно-исторический журнал*. 1964. № 2. С. 124–126.
167. Подшивалов М. Громадянська освіта як складова освітнього процесу в умовах НУШ. *Студентські історичні студії*: зб. наукових праць студентів. Випуск 9. Глухів : ГНПУ ім. О. Довженка, 2022. С. 159-

163. URL:
<https://drive.google.com/file/d/1mvp2gjp78AgCHfcanqVJLQ9ZINSpCtYy/view> (дата звернення: 12.10.2023).
168. Полевой Б.Н. В наступлении (Из дневника военного корреспондента). *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 126–143.
169. Полевой Б.Н. Корсунское побоище Фронтовые очерки о Великой Отечественной войне. Москва : Воениздат, 1957. С. 405–423.
170. Полевой Б.Н. Полководец (Биографическая повесть об И.С. Коневе). Москва : Политиздат, 1974. 120 с.
171. Полякова Т.Ю. Війська 5-ї гвардійської танкової армії в Корсунь-Шевченківській операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 139 - 146.
172. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с. URL:
https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/komp_2018.pdf
(дата звернення 22.09.2023).
173. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі: навчально-методичне видання. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
174. Португальський Р.М. Маршал И.С. Конев. Москва : Воениздат, 1985. 253 с.
175. Постников Н.В. Корсунь-Шевченковская операция. *Советская историческая энциклопедия*: В 8 т. Москва : Сов. энциклопедия, 1965. Т. 7. С. 982–983.
176. Пресняков М.В. Враг не прошел (О боевых действиях 181-й гв. танковой бригады в Корсунь-Шевченковской операции). *Военный вестник*. 1964. № 2. С. 16–18.

177. Прорыв обороны противника 21-м стрелковым корпусом. *Сборник тактических примеров по опыту Великой Отечественной войны (Управление изучения опыта войны Генерального штаба)*. 1945. № 12. 146 с.

178. Радзиевский А.И. Прорыв обороны противника во втором и третьем периодах войны. *Военно-исторический журнал*. 1973. № 3. С. 12-22.

179. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января - 17 апреля 1944 года): В 2 кн. / Под ред. П.А. Ротмистрова. Москва : Издательство Высшей военной академии им. К.Е. Ворошилова, 1957. Кн. 1. 318 с.

180. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января - 17 апреля 1944 года). *Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной Войне 1941–1945 гг. : Военно-исторический очерк* (Военно-научное управление Генерального штаба, военно-исторический отдел): В 4-х т. Москва : Воениздат, 1958. Т. 3. С. 95 - 179.

181. Рыжиков И.И. Медицинское обеспечение общевойсковой армии в операции на окружение (по опыту Корсунь-Шевченковской операции): Дис. ... канд. мед. наук. Харьков, 1957. 212 с.

182. Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. 195 с.

183. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. Москва: Олма-Пресс, 2001. 608 с.

184. Ротмистров П.А. Блестящая победа. *Военный вестник*. 1964. № 2. С. 7 10.

185. Ротмистров П.А. Блестящая победа советского оружия Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1975. С. 40-44.

186. Савельев А. П. Если враг не сдается... *На земле, в небесах и на море*. Москва: Воениздат, 1982. 338 с.

187. Савельев А. П. Парламентери. *Черкаська правда*. 1977. 15 лютого. С. 3.

188. Савельев А. П. Ультиматум. *Подъем*. 1977. № 3.

189. Сало А. Я. Бойові дії козачих кавалерійських з'єднань у Корсунь-Шевченківській операції 1944 р. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2005. Т. VI. С. 264 - 274.

190. Сало А. Я. До питання про тилове забезпечення Корсунь-Шевченківської операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 155 - 175.

191. Сало А. Я. Досвід морально-психологічного забезпечення наступальної операції (за матеріалами Корсунь-Шевченківської битви 24.01 - 17.02.1944 р.). *Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Стан та тенденції удосконалення системи морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) в умовах реалізації Концепції соціального та гуманітарного розвитку Збройних Сил України»*: В 5 т. / Національна академія оборони України. Київ, 2004. Т. 1. С. 55 - 60.

192. Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (з досвіду КорсуньШевченківської операції 1944 р.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2005. 278 арк.

193. Сало А. Я. Особливості та результати Корсунь-Шевченківської операції 1944 р. *Воєнна історія*. 2005. № 1 - 2. С. 41 - 55.

194. Саморуков Е.А. Переход к обороне на внешнем фронте окружения и отражения контрударов противника войсками 40-й

общевойсковой армии и 6-й танковой армии 1-го Украинского фронта в период с 31 января по 17 февраля 1944. в Корсунь-Шевченковской операции: Дис... канд. ист. наук. Москва, 1956. 248 с.

195. Саушкин В., Пузин Г. Тыл танкового соединения в Корсунь-Шевченковской операции. *Тыл и снабжение Красной Армии*. 1945. № 4. С. 10-14.

196. Свобода Л. Плечем к плечу с советскими воинами. *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 154–158.

197. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (январь 1944 г. - август 1945 г.) / Под ред. А.Н. Грылева. Москва : Воениздат, 1968. 568 с.

198. Сборник материалов по изучению опыта войны / Отдел по использованию опыта войны Генерального штаба Красной Армии. Москва: Воениздат, 1945. № 14. 232 с.

199. Сборник материалов по истории военного искусства в Великой Отечественной войны. Вып. V. Москва : Воениздат, 1955. Т. 3: Третий период войны (1944). 377 с.

200. Сборник тактических примеров по опыту войны. Москва: Воениздат, 1945. № 13. 144 с.

201. Сергиенко В.С. Сила народного гнева. *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 226-240.

202. Серобаба В.Я. Глубокий рейд. *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 100-113.

203. Сидоров С. В. Военно-історичне значення результатів Корсунь-Шевченківської операції для розвитку теорії воєнного мистецтва. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 15 - 43.

204. Смирнов С.С. Разгром Великая Отечественная... Военная публицистика и фронтовые очерки. Москва : Худ. лит., 1966. С. 419–437.

205. Смирнов С. С. Сталинград на Днестре (Очерк Корсунь-Шевченковской битвы). Москва : Воениздат, 1954. 254 с.
206. Смирнов С.С. Сталинград на Днестре. Очерк Корсунь-Шевченковской битвы. Москва : Советский писатель, 1958. 271 с.
207. Смиров С.С. Разгром Корсунь-Шевченковская битва. КИЕВ : Политиздат Украины, 1989. С. 159–166.
208. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг. Москва : Воениздат, 1960. 800 с.
209. Советская кавалерия: Военно-исторический очерк. Москва : Воениздат, 1984. 319 с.
210. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941 - 1945 гг. Москва : Воениздат, 1968. 451 с.
211. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3-х т. / Военно-научное управление Генерального штаба. Москва : Воениздат, 1962. Т. 3.
212. Сотников И. Корсунское побоище (Записки офицера). Новосибирск: Облполиграфиздат, 1951. 271 с.
213. Спогади учасників Корсунь-Шевченківської операції. *Корсунський часопис*. 2004. № 11. С. 11 - 18.
214. Степенькіна П.Я. Війська вермахту і СС у Корсунь-Шевченківській операції. *Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України*. Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. С. 75–82.
215. Степенькіна П.Я. Незабутні сторінки історії. *Корсунь-Шевченківська битва: сторінки історії / Автори-упорядники: А. Ю Чабан., П. І. Степенькіна*. Корсунь-Шевченківський : Видавничий дім «Всесвіт», 2014. С. 222-231. <https://eprints.cdu.edu.ua/870/1/rorsyn.pdf>
216. Степенькіна П. Я. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції. *Корсунський часопис*. 2004. № 11. С. 108-120. <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/12140>

217. Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги (До 60-річчя Корсунь-Шевченківської наступальної операції 24 січня - 17 лютого 1944 року). Київ: НДЦ гуманітарних проблем Збройних Сил України, Український інститут воєнної історії, 2004. 287 с.

218. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. Москва : Воениздат, 1961. 984 с.

219. Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм. Киев : Молодь, 2000. 208 с.

220. Танковые и механизированные соединения в операциях по окружению противника (Сборник статей из периодической печати по опыту операций 1944 г.) / В помощь офицерам-танкистам (Военная академия бронетанковых войск Красной Армии им. И. В. Сталина). 1944. Вып. 1. 96 с.

221. Тараненко П. О работе тыловых частей авиации в наступательных операциях. *Вестник Воздушного Флота*. 1944. № 15-16. С. 23-25.

222. Телегин А.И. В сложных условиях (Действия артиллерии в Корсунь-Шевченковской операции). *Военный вестник*. 1964. № 2. С. 11-13.

223. Телегин А.И. Артиллерия в Корсунь-Шевченковской наступательной операции Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: В 2-х кн. Москва : Воениздат, 1965. Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. - 9 мая 1945 г.). С. 315 - 360.

224. Терещенко Н. Корсунь-Шевченковская операция в цифрах. *Военно-исторический журнал*. 1969. № 7. С. 45-52.

225. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг. / Под ред. С.К. Куркоткина. Москва : Воениздат, 1977. 560 с.

226. Типпельскирх К. История второй мировой войны: Пер. с нем. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1956. 605 с.

227. Тюленев И.В. Советская кавалерия в боях за Родину. Москва : Воениздат, 1957. 303 с.

228. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. Киев : Политиздат Украины, 1975. Т. 3. 461 с.

229. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. / Ин-т истории партии ЦК КП Украины. Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны. Киев, 1966. 744 с.

230. Устинов И. Под Корсунь-Шевченковским. *Тыл и снабжение Советских Вооруженных Сил*. 1974. № 2. С. 46-49.

231. Фогель Г. Потерпевшие победу. Немцы в Корсуньском «котле». Москва : Яуза-Пресс, 2010. 416 с.

232. Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война, 1939–1945 гг. Стратегический и тактический обзор: Пер. с англ. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1956. 550 с.

233. Харченко В. Музей истории Корсунь-Шевченковской битвы. *Военно-исторический журнал*. 1969. № 2. С. 121 - 122.

234. Хохлов Е.А. Там, где сомкнулось кольцо окружения Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 124-125.

235. Цирлин А.Д. Инженерные войска 2-го Украинского фронта в Корсунь-Шевченковской операции. *Военно-исторический журнал*. 1974. № 2. С. 74-79.

236. Цирлин А.Д. Инженерные войска в Корсунь-Шевченковской операции. *Корсунь-Шевченковская битва*. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 144-153.

237. Чалик Е.С. Корсунь-Шевченковская операция. *Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января - 17*

апреля 1944 года) . Москва : Изд-во Высшей военной академии им. К.Е. Ворошилова, 1957. Кн. 1. С. 35-133.

238. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны. *Военная мысль*. 1944. № 5–6. С. 11-21.

239. Широков С.Є. Битва за Дніпро. Київ : Промінь, 1995. 223 с.

240. Шитова Л.П. Мужественные советские патриотки Корсунь-Шевченковская битва. Киев : Политиздат Украины, 1989. С. 221 - 225.

241. Шишов А. По окруженной группировке. *Авиация и космонавтика*. 1964. № 2. С. 80-82.

242. Щепанков Н.Ф. Авиация в уничтожении окруженной группировки вражеских войск. *Вестник воздушного флота*. 1944. № 6. С. 1-5.

243. Шутов З.А. Характерные черты военного искусства советских войск в операциях по освобождению Правобережной Украины. *Корсунь-Шевченковская операция*. Москва : ВАФ, 1971. 24 с.

244. Ющук И.И. Одиннадцатый танковый корпус в боях за Родину. Москва : Воениздат, 1963. 180 с.

245. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: ХНАДУ, 2017. 324 с.

246. Ярошенко А.А. В бой шла 41-я гвардейская: Боевой путь 41-й гвардейской стрелковой Корсуньско-Дунайской ордена Суворова дивизии. Москва : Воениздат, 1982. 168 с.

247. Clarc A. Barbarossa. The Russian-German Conflict 1941–1945. New York, 1965.

248. Das Schicksal der Verwundeten im Kessel von Tscyerkassy Der Freiwillige. № 16. P. 19–20.

249. Degrelle L. La Campagne de Russie. 1987.

250. Glantz, D.M., Orenstein, H.S. The Battle for the Ukraine: The Red Army's Korsun'- Shevchenkovskii Operation, 1944. London, 2003.

251. Nash D. Hell's Gate: The Battle of the Cherkassy Pocket January to February 1944 - Southbury: RZM Publishing, 2002. - 390 p.
252. Zetterling N., Frankson A. The Korsun Pocket. The Encirclement and Break-out of a German Army in the East, 1944. Drexel Hill: Casemate Publishers, 2008. 320 p.
253. Heusinger A. Befehl im Widerstreit. Schicksalsstunde der deutschen Armee 1923 1945. Stuttgart, 1950
254. Hitlers Lagebesprechungen. Die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942–1945. Stuttgart, 1962.
255. Mabire J. Legion Wallonie. Au Front de l'Est 1941 1944. Presser de la Cité, 1987.
256. Manstein E. Verlorene Siedel. Bonn, 1955. 778 p.
257. Meiser A. Die Hölle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. Schnellbach: Verlag Siegfried Büchler, 2000. 384 p.
258. Panzer Grenadiere der Panzerdivision «Wiking» im Bild. Cjburg: Nation Europa Verlag GmbH, 1977.
259. Roba J.-L. L'Honneur et la Fidélité. Essai de biographie de Lucien Lippert Uitgeverij De Krijger, 1977.
260. Strassner P. European Volunteers. 5 SS Panzer Division. J.J. Fedorowicz Publishing, 1988.
261. Telpuchowski B.S. Die sowjetische Geschichte des Großen Vaterländischen Krieges 1941 – 1945. Frankfurt am Main, 1961.
262. Hrytsenko Andriy Developing the Content of Forming the System of Intending History Teachers Professional Competence Using Multimedia Technologies. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020, Volume 12, Issue 1 Sup. 1, pages: 330-346. URL: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.1sup1/238> (дата звернення 02.10.2021).
263. Vormann N. Tscherkassy. Schamhorst Buchkameradschaft, Heidelberg, 1954.

264. Ziemke E. Stalingrad to Berlin. The German Defeat in the East. Washington, 1968.

265. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧКО.), ф. П-5644, оп. 6, спр. 248, арк. 22, 23, 27.

266. ДАЧКО, ф. П-5644, оп. 1, спр. 616, арк. 9.

267. ДАЧКО, оп. 6, спр. 2, арк. 62, 63, 82.

268. ДАЧКО, спр. 463, арк. 8, 15.

269. ДАЧКО, спр. 372, арк. 3.

270. ДАЧКО, спр. 218, арк. 2.

271. ДАЧКО, спр. 384, арк. 7.

272. ДАЧКО, ф. П-864, оп. 10, спр. 15, арк. 11.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Розгорнутий конспект з історії України в 10-му класі з теми:
«Звільнення України від фашистських окупантів» / «Україна на
завершальному етапі війни (1944-1945 рр).»**

Тема уроку: Звільнення України від фашистських окупантів /
Україна на завершальному етапі війни (1944-1945 рр).

Очікувані результати

Після цього уроку:

Учень має знати:

- хронологічні рамки процесу звільнення України від фашистських окупантів;
- території, де відбувалися звільнення України від фашистських окупантів;

Учень має розуміти:

- мотиви та причини звільнення України від фашистських окупантів в 1943 та 1944 роках із позицій різних сторін німецько-радянської війни;
- основні поняття і терміни: «Корсунь-Шевченківська операція», «Другий Сталінград», «Українська Головна Визвольна Рада», «депортація», дивізія СС «Галичина».

Учень має вміти:

- розташувати в хронологічній послідовності відомості про хід звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції;
- показати на карті основні напрямки процесу звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції;

– визначити наслідки звільнення України від фашистських окупантів.

Орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт (на уроці):

– внести в синхронізовану хронологічну таблицю відомості про звільнення України від фашистських окупантів, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції та інші операції (на розсуд учителя);

– позначити на контурній карті територію поступового звільнення України від фашистських окупантів, станом на 1943 та деякі місяці 1944 року, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції.

Мета уроку:

- сформувати у здобувачів загальної середньої освіти цілісне уявлення про розвиток подій на території України в 1943-1944 років, під час звільнення України від фашистських окупантів та, зокрема, Корсунь-Шевченківської операції під час німецько-радянської війни;
- розвивати вміння використовувати раніше набуті знання для синтезу інформації з кількох історичних джерел у рамках формування у здобувачів загальної середньої освіти інформаційної, логічної та аксіологічної компетентностей;
- працювати на формуванням у здобувачів загальної середньої освіти інформаційної та просторової компетентностей під час роботи з картою, документами таблицями;
- виховувати почуття патріотизму, поваги до вітчизняної історії.

Тип уроку – урок засвоєння нових знань.

Обладнання уроку. Мультимедійна презентація «Звільнення України від фашистських окупантів» та / або «Корсунь-Шевченківської стратегічної операції», відеоролик «Звільнення України», фрагменти історичних документів «Із заяви свідка Горбачової Н. Т про знищення невлучними злочинцями радянських людей у Бабиному Яру гір. Київ 28

листопада 1943 р», «Зі звіту уповноваженого міністра окупованих східних областей при групі армій Південь», Настінна карта «Друга світова війна», атласи, телевізійна панель, комп'ютер, статистичні дані «Україна в Другій світовій війні».

Основні поняття і терміни: Корсунь-Шевченківська операція («Другий Сталінград»), Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), депортація, дивізія СС «Галичина».

Основні дати:

січень-лютий 1944 р.-Корсунь-Шевченківська операція;

Травень 1944 р. –початок депортації у східні райони СРСР з Криму кримських татар, греків, вірмен, болгар;

28 жовтня 1944 р. – завершення визволення України;

9 травня 1945 р. – День Перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Міжпредметні зв'язки. Дана тема має безпосередній зв'язок з вивченням в рамках курсу Всесвітньої історії теми «Друга світова війна. Світ після Другої світової війни».

Хід уроку

I. Організаційний момент.

II. Оголошення теми, мети уроку. (Слайд 1)

III Мотивація навчальної діяльності

Викладач. В історії кожної держави є події, які її народ не може і не має права забути. Такою подією для України є Друга світова війна. Це найскладніший, найтрагічніший і водночас найгероїчніший її період. Страшні роки окупації залишили болючі спогади про спалені села, зруйновані міста, скалічені долі мільйонів людей.

Назавжди у людській пам'яті залишаться Бабин Яр, Велика Буда, єврейські гето, виснажлива праця і постійний страх людей .

Сьогодні на нашому уроці ми ознайомимося зі шляхом звільнення України від окупації.

IV. Актуалізація опорних знань учнів.

(Слайд 2)

Викладач. Перш ніж ми розпочнемо вивчення нового матеріалу ми маємо пригадати події 1941 – 1942 рр.

Бліц опитування

1. Коли відбувся напад Німеччини на СРСР?
2. Яке місце посідала Україна в планах окупантів?
3. Поясніть термін «блискавична війна».
4. Які території України першими зазнали на собі гніт німецького окупаційного режиму?
5. Чи здійснювалася евакуація підприємств з України?

V Виклад нового матеріалу.

1. Проблемне завдання (Слайд 3)

Викладач. Шановні учні на початку нашої з Вами роботи перед нами стоїть питання відповідь на яке ми маємо отримати проаналізувавши протягом уроку події 1943 – 1944 рр.

- Яке стратегічне та ідеологічне значення мали Сталінградська та Курська битви для подальшого перебігу воєнно-політичних подій Другої світової війни?

Учитель:

Відповідно до плану Ставки на початку 1943 р. потужний наступ радянських військ розпочався в напрямку Донбасу й Харкова.

Червоній армії вдалося визволити ряд північно-східних районів Донбасу й м. Харків. 19 лютого 1943 р. з району Краснограда й Красноармійська німецькі війська завдали по радянських військах танкових ударів. До 15 березня в жорстоких боях було вбито і поранено 156 тис. радянських солдат і офіцерів. 16 березня 1943 р. німецькі війська знову захопили Харків, а 18 березня — Белгород.

2) Робота з таблицею. Початок визволення території України

(Слайди 4-6)

Дата	Подія
19 листопада 1942 р. — 2 лютого 1943 р.	Сталінградська битва поклала початок корінному перелому у війні на користь СРСР
18 грудня 1942 р.	Звільнення першого населеного пункту Української РСР — село Півнівка Ворошиловградської області
Січень — початок березня 1943 р.	Наступальні операції радянських військ, у ході яких було звільнено значну частину Донбасу. 16 лютого уперше звільнено Харків
19 лютого — 25 березня 1943 р.	Контрнаступ німецько-фашистських військ із району Краснограда та Красноармійська Харківської області, втративши Харків та Белгород, радянські війська героїчними зусиллями зупинили ворога
5 липня — 23 серпня 1943 р.	Курська битва, у ході якої було звільнили Лівобережну Україну та Донбас (23 серпня 1943 р. остаточно звільнено Харків)
Вересень– листопад 1943 р.	Героїчна битва за Дніпро (за форсування Дніпра та небачений героїзм 2 438 радянським воїнам були удостоєні звання Героя Радянського Союзу)
6 листопада 1943 р.	Визволення Києва

Запитання

1. Яке стратегічне значення для військ Червоної армії мало оволодіння столицею України?
2. Як ви вважаєте, чому Сталін наполягав на звільненні Києва за будь-якої ціни до 6 листопада 1943 р.?

3. Перегляд відеофрагменту «Визволення України».

4. Робота з історичними документами. Учні самостійно опрацьовують текст документів і відповідають на запитання.

Із заяви свідка Горбачової Н. Т. про знищення німецькими злочинцями радянських людей у Бабиному Яру гір. Київ 28 листопада 1943 р.

...У період тимчасової окупації гір. Києва я проживала у Києві на вул. Тираспільській, д. № 55, кв. 2. Моє місце проживання недалеко від місця, званого Бабиним Яром.

22 вересня 1941 р. я особисто бачила, як протягом цілого дня в Бабин Яр пройшло близько 40 вантажних автомашин, які були переповнені єврейським населенням — чоловіками, жінками та дітьми, причому деякі жінки тримали на руках немовлят.

Я та ще кілька жінок, які мешкають поблизу Бабиного Яру, непомітно для німецької охорони, наблизилися до місця, де зупинялися автомашини та завантажувалися привезені на них люди. Ми побачили, що за метрів 15 від початку Бабиного Яру німці змушували роздягатися привезених ними євреїв і наказували їм бігти вздовж яру, розстрілюючи з автоматів і кулеметів. Я особисто бачила, як німці кидали немовлят у яр. У яру перебували як розстріляні, а й поранені, і навіть живі діти. Все ж німці робили закопування яру, причому було помітно, як невеликий шар землі ворухився від руху живих людей.

Багато людей, передчуваючи свою загибель, непритомніли, рвали на собі одяг і волосся, падали до ніг німецьких солдатів, але у відповідь отримували від них удари палицями.

Розстріли євреїв тривали протягом кількох днів.

Горбачова

ЦДАОР СРСР, ф. 7021. оп. 65, д. 6. л. 11 - 12

Зі звіту уповноваженого міністерства окупованих східних областей за групою армій «Південь» капітана Коха про руйнування м. Києва

м. Київ, 5 жовтня 1941 р.

Секретно

...Пожежа Києва 24—29 вересня 1941 р. зруйнувала саме центр міста, тобто найкрасивішу і найвеличнішу його частину — з двома найбільшими готелями, головним поштамтом, радіоцентром, телеграфом та кількома універмагами. Пожежею уражено простір близько 2.кв. км, без даху над головою залишилося близько 50 тис. осіб; вони подекуди розміщуються в залишених квартирах. На покарання за явний саботаж 29—30 вересня знищено євреїв міста, загалом (за даними оперативних команд СС) близько 35 тис. осіб, половина яких — жінки...

ЦДАОР СРСР, ф. 7445, оп. 2, д. 138, арк. 269. Переклад з німецької мови

Запитання до документів.

- Коли створені дані документи ?
- Хто автор цих документів ?
- Про, що свідчать прочитані Вами документи ?

5. Визволення Правобережної та Південної України

Учні самостійно опрацьовують матеріал таблиці після чого виконують поставлене перед ними завдання.

(Слайди 7-14)

Дата	Подія
24 грудня 1943 р. — 29 лютого 1944 р.	Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська (в оточенні опинилися 11 ворожих дивізій кількістю 80 тис. осіб) , Рівненсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька операції

4 березня — середина квітня 1944 р.	Проскурово-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегувато-Снігірівська, Одеська операції. У результаті цих наступальних операцій було звільнено Правобережну й Південну Україну. 26 березня 1944 р. радянські війська вийшли на кордон із Румунією, 8 квітня 1944 р. — на кордон із Чехо-Словаччиною
8 квітня - 12 травня 1944 р.	Кримська наступальна операція, яка завершилася визволенням Криму

Завдання

1. Назвіть основні наступальні операції Червоної армії з визволення Правобережної та Південної України. Укажіть їх результати.

2. Покажіть на карті територію України, яка була визволена на середину

1944 р.

6. Перегляд відео фрагменту «Освобождение Украины»

VI. Узагальнення та систематизація знань (Слайд 15)

Викладач . Ось і добігає завершення наш урок і ми з Вами маємо дати відповідь на проблемне питання яке стояло перед нами на початку нашого уроку. Викладач повторює питання після чого учні на основі опрацьованих на уроці матеріалів дають відповідь.

VII. Рефлексія.

Сьогодні на уроці я дізнався (дізналася)...

VII. Домашнє завдання

Опрацювати матеріал конспекту.

Підготуватися до контрольної роботи за темою «Україна в роки Другої світової війни».

